

Les torres exemptes de les fronteres de Lleida (segles VIII-XI): una aproximació de conjunt

Ramon Martí¹, Maria Mercè Viladrich², Adrià Cubo³

© dels autors i l'autora

Rebut: 30/5/2025
Acceptat: 29/6/2025
Publicat: 4/12/2025

Citació recomanada: MARTÍ, Ramon; VILADRICH, M. Mercè; CUBO, Adrià (2025). «Les torres exemptes de les fronteres de Lleida (segles VIII-XI): una aproximació de conjunt». *Treballs d'Arqueologia*, 28, 47-77. <<https://doi.org/10.5565/rev/tda.175>>

Resum

En el present article s'hi analitzen les torres altmedievales de planta circular conegudes a les terres de Lleida, que sumen un total de 93 edificacions i es distribueixen preferentment al voltant de les seves planes, entre uns altres edificis associats de diverses formes. Moltes constituïren l'avantguarda de les fronteres andalusines de Lleida davant la irrupció carolíngia de la fi del segle VIII, i d'altres deriven dels avenços comtals posteriors. Per això s'analitzen els sistemes defensius on s'integren, en sincronia amb les dades arqueològiques i la documentació d'arxiu, per tal de seqüenciar-ne les diverses obres. Els resultats són prou nítids i perfilen les avantguardes dels diversos fronts andalusins.

Paraules clau: al-Àndalus; emirat independent; avantguarda; fortificació; castell; comtat

Abstract. *Freestanding towers on the al-Andalus border in Lleida (8th-11th centuries): An overview*

This paper analyses the early medieval circular towers found in the region of Lleida, predominantly on the plains. Totalling 93 towers, plus various other associated buildings of different types, many constituted the forefront of the border of al-Andalus in the face of Carolingian attack at the end of the 8th century, while others date from later comital advances. The paper examines the towers' surviving defensive systems along with archaeological data and archival material to establish a chronology of the different construction sites and identify the boundary lines of the various borders of al-Andalus.

Keywords: al-Andalus; independent emirate; frontline; fortification; castle; county

1. Universitat Autònoma de Barcelona. ramon.marti@uab.cat; <https://orcid.org/0000-0003-3887-2165>.

2. Universitat de Barcelona. viladrich@ub.edu; <https://orcid.org/0000-0002-2379-8356>.

3. Catarqueòlegs SL. adriacubo@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-4062-327X>.

1. Les *marques* de Lārida durant l'emirat independent

Contra bàrbars i politeistes, al-Àndalus fou terra de frontera (*ṭagr*) d'ençà de la conquesta musulmana. Els límits polítics inicials, però, només s'estabilitzaren durant l'emirat independent, quan s'aturaren les conquestes i començaren els refluxos als diferents fronts peninsulars. Sempre en alerta, les fronteres extremes foren espais molt diversos i fortament militaritzats, amb règims administratius d'excepció i avantatges fiscals específics, incloses les poblacions protegides, tot constituint l'escenari idoni on prosperà la dissidència i arrelaren veritables nissagues de senyors territorials (Chalmeta, 1991). Progressivament, les fonts andalusines mostren una percepció de les fronteres com a espais que difereixen de les demarcacions civils, malgrat que estan poc definides sota la denominació comuna de Marca o Frontera Superior (*al-ṭagr al-a'lā*), que prosperà durant el califat (Lorenzo, 2020).

Les fronteres de la vall del riu Ebre també foren territoris d'excepció, generades en un context de guerra oberta i en resposta a les ofensives carolíngies de la fi del segle VIII. Aquí les cròniques perfilen les línies mestres del conflicte, amb limitada precisió geogràfica, carència que hom pot pal·liar gràcies a l'arqueologia i a la documentació posterior. Sortosament, l'estudi arqueològic de la Marca Superior s'ha consolidat durant dècades respecte a la seva diversitat i en bona part gràcies a les iniciatives promogudes temps enrere per Philippe Sénac (1991), també a les terres de Lleida, anys després de múltiples aportacions pioneres que foren ben encertades.

Així, Francesc Fité (1986 i 1987) deia que certes torres de planta circular de l'alta Noguera es remuntaven al període

andalusí i que s'anticiparien a les construccions comtals. Poc després, Josep Giralt (1991) plantejava una primera síntesi sobre la frontera de la Noguera, articulada en una selecció de castells (*ḥuṣūn*) i amb la concurrència de nombroses torres de tipus diferents. També la frontera del riu Llobregós s'estudiava aleshores, amb una notable acumulació de fortificacions a la riba dreta, algunes de molt transformades (Markalain et al., 1991). D'aleshores ençà la recerca arqueològica ha reportat noves dades, alhora que els materials arqueològics i les datacions absolutes precisen arreu l'atribució andalusina de diverses torres exemptes, algunes de molt reculades, com veurem (Alòs et al., 2007, i Brufal et al., 2020).

Rares en altres sectors, les torres circulars perfilen un arc extens que envolta les planes de Lleida, de la Noguera Ribagorçana fins a la Segarra, una distribució genèrica que es projecta fins a l'entorn de Barcelona (figura 1; Araguas, 1979). Arreu les construccions d'època comtal s'afegeixen als precedents andalusins i aquí en sumem 93 casos possibles, més d'un terç dels que registrem al conjunt de Catalunya. Ara empenem una aproximació de conjunt amb l'objectiu de seqüenciar-les tant com sigui possible, atès que deriven d'un procés acumulatiu, tot afegint-hi 25 torres exemptes altmedievales més, de formes distintes que les complementen. La hipòtesi de treball és que aquestes construccions proliferaren de bon començament, concebudes com eren per desenvolupar tasques de vigilància i defensa, tal com s'observa en les successives fronteres de Girona, Barcelona i Tarragona (Martí i Viladrich, 2018 i 2020).

Fruit d'una llarga tradició investigadora, gairebé tots els casos lleidatans que s'analitzen aquí han estat inventariats, descrits i estudiats als repertoris monumentals de l'obra *Catalunya Romànica* (CR) o de la

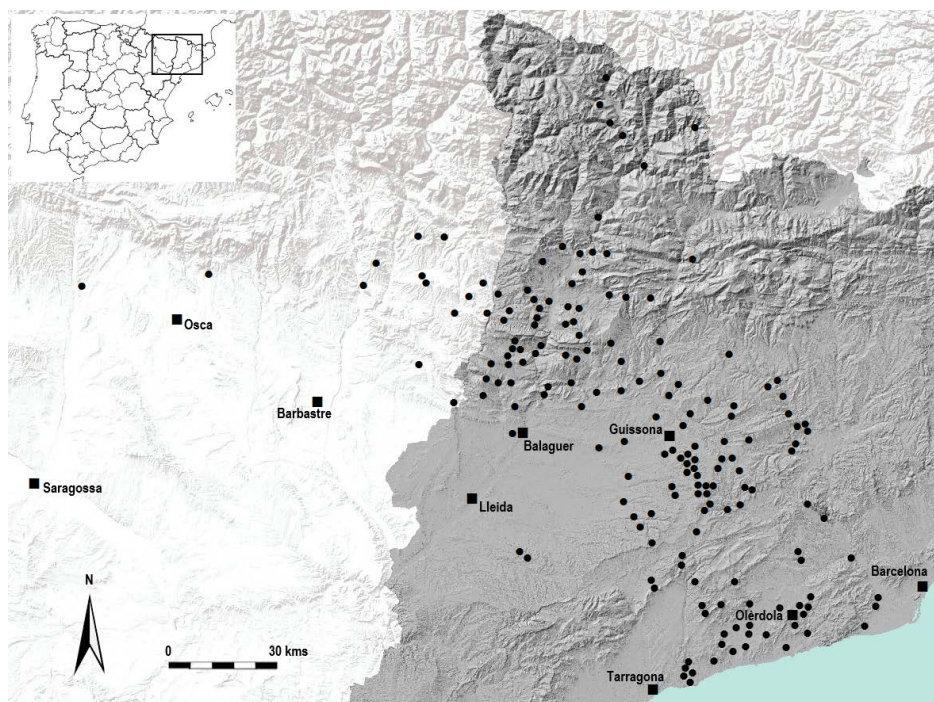

Figura 1. Torres exemptes medievals de planta circular a l'entorn del riu Ebre. Font: autors.

Carta Arqueològica (Invarque; Calaix), i mereix una menció especial l'extens treball de camp realitzat per Jordi Bolòs (2001), que analitzà un ampli ventall de formes altmedievals. Nosaltres només hem pogut elaborar, però, restitucions tridimensionals d'una selecció d'edificis, principalment al Pallars Jussà (Martí et al., 2025). Certes dades cronístiques significatives i la revisió actualitzada de les primeres fonts disponibles s'afegeixen a l'anàlisi.

2. Els inicis d'un conflicte perdurable

Un punt de partida històric aproximat se situaria en la resistència contra l'emir cordovès dels clans àrabs kalbites que gover-

naren Barcelona i Saragossa fins la dècada dels vuitanta del segle VIII, conflicte que Carlemany aprofità per intervenir al sud dels Pirineus (Ballestín, 1999). La reacció cordovesa no evità, però, les pèrdues territorials que se'n derivaren, en coincidència amb els primers testimonis del procés que menà l'església franca contra el bisbe Fèlix d'Urgell durant l'última dècada del segle (Abadal, 1986: 123-181).

La intervenció carolíngia deixà el conjunt de les terres de ponent en una posició ben compromesa, com evidencien les dues campanyes que menà l'exèrcit franc contra Osca els anys 797 i 800, tot devastant Lleida durant la segona (Abadal, 1986: 87-92). Això precipità noves rebel·lions entre els caps andalusins

de les fronteres, aleshores de perfil mula-dí, com la de Buhlül, que es revoltà i obtingué les ciutats d'Osca i Saragossa, que governà breument. Governador dels llocs montuosos pròxims a Aquitània, Buhlül envià una ambaixada a la cort de Tolosa vers l'any 798, on el representà el seu col·laborador i successor Ḥalaf ibn Rāshid, que demanà la pau i oferí presents. Tot i això, l'expedició franca de l'any 800 devastà les terres de Buhlül, qui al capdavant fugí davant la pressió de l'exèrcit de l'emir, per refugiar-se als confins de les seves fortaleses, fins una cova situada al Pallars que rebia el seu nom i on el mateix Ḥalaf el matà vers l'any 802 (Bramon, 2000: 186-191 i 193-195, i Sénac, 2011).

Evidentment, tant l'inici de la rebel·lió com la ruïna de Buhlül s'emmarquen en l'acció diplomàtica i en l'extensió simultània del domini franc a Catalunya, que culminà amb la presa de Barcelona l'any 801. El desenvolupament de la trama beneficià el lloctinent Ḥalaf, que retingué la confiança dels emirs i des de Barbastre governà les marques durant seixanta anys gairebé sense conflictes. El seu llarg govern suggereix que Ḥalaf establí uns acords duradors amb els francs, els quals es desconeixen i segurament estabilitzaren les respectives fronteres durant bona part del segle ix. Després, els emirs els ratificaren en el marc de pactes més generals, amb les treves que acordaren i renovaren d'ençà de 810, tot inhibint-se davant l'última expedició franca contra Osca el 812, en mans del rebel 'Amrūs ibn Yūsuf (Abadal, 1986: 212-213, i Sénac, 2002: 71-82).

Més enllà, les cròniques només precisen que l'any 822 els comtes de la Marca travessaren el riu Segre i penetraren en territori enemic, tot devastant-ne els camps i cremant-ne moltes vil·les. Expulsat d'Aragó, Asnar Galí era comte de Cerdanya

aleshores i degué conduir la incursió en un context de trasbalsos polítics arreu dels Pirineus (Abadal, 1986: 266-267). Aquesta tendència bel·licista aviat s'estroncà, però, com a resultat de la rebel·lió d'Aissó i Guillelmó l'any 826, que provocà la defecció perdurable de diversos districtes de la Catalunya central del domini carolingi.

Les fonts conservades silencien la situació del sector durant les dècades centrals del segle ix, fins l'arribada dels Banū Qasī i la represa dels conflictes. Així, 'Ismā'il ibn Mūsà s'emparà en els dominis del seu sogre 'Abd Al·lāh ibn Ḥalaf i reconstruí la ciutat de Lleida vers 883-884 (Bramon, 2000: 219 i 226). Poc després, Lubd ibn Muḥammad iniciava les obres de fortificació de Balaguer l'any 897, mentre que a son fill Muḥammad s'atribueix la consolidació de nombroses fortaleses lleidatanes, entre les quals trobem el castell d'Àger, millor que la identificació alternativa del castell d'Algerri (Bramon, 2000: 240 i 267-269). Al capdavant, però, la gent de Lleida i de Balaguer expulsaren Muḥammad ibn Lubd i es lliuraren a l'obediència del futur califa, fins que l'últim Banū Qasī es refugià, l'any 929, als dominis del comte Bernat de Pallars, parent seu, qui després el robà i l'assassinà (Bramon, 2000: 270-274).

Eliminada la dissidència dels caps muladí, el califa assumí plenes competències sobre la guerra i la pau a les fronteres, malgrat que durant aquest procés s'ampliaren les pèrdues territorials. A partir d'aquí, és a Còrdova on s'acorden treves amb l'enemic i s'ordenen represàlies. Les relacions entre el casal comtal de Barcelona i Urgell i el califat són paradigmàtiques, amb l'establiment d'uns primers acords vers l'any 940 que es renoven durant dècades, malgrat els incompliments, fins la ruptura definitiva i l'expedició d'Almansor contra Barcelona l'any 985.

Remarquem, al capdavant, el protagonisme inicial que tingueren certes nissagues muladís arrelades a l'entorn, especialment a terres d'Osca (Sénac, 2010 i 2011), si més no fins la restauració de Lleida. És en aquest context històric acèfal que les torres de planta circular assumiren la defensa territorial i definiren fronteres ben atapeïdes de fortificacions, fruit dels períodes d'enfrontaments i també de les prolongades treves que s'acordaren. Allà on no arriben les fonts literàries, la pròpia distribució dels ca-

sos ens ajudarà a perfilar els diversos fronts del conflicte, on ben bé la meitat del conjunt podrien ser obres d'època andalusina (figura 2). Tot seguit detallem les relacions dels edificis amb les fronteres successives, per comarques i sectors, a efectes pràctics.

3. El front del Pallars

Sovint es considera que inicialment el comtat de Pallars s'estendria fins la serra

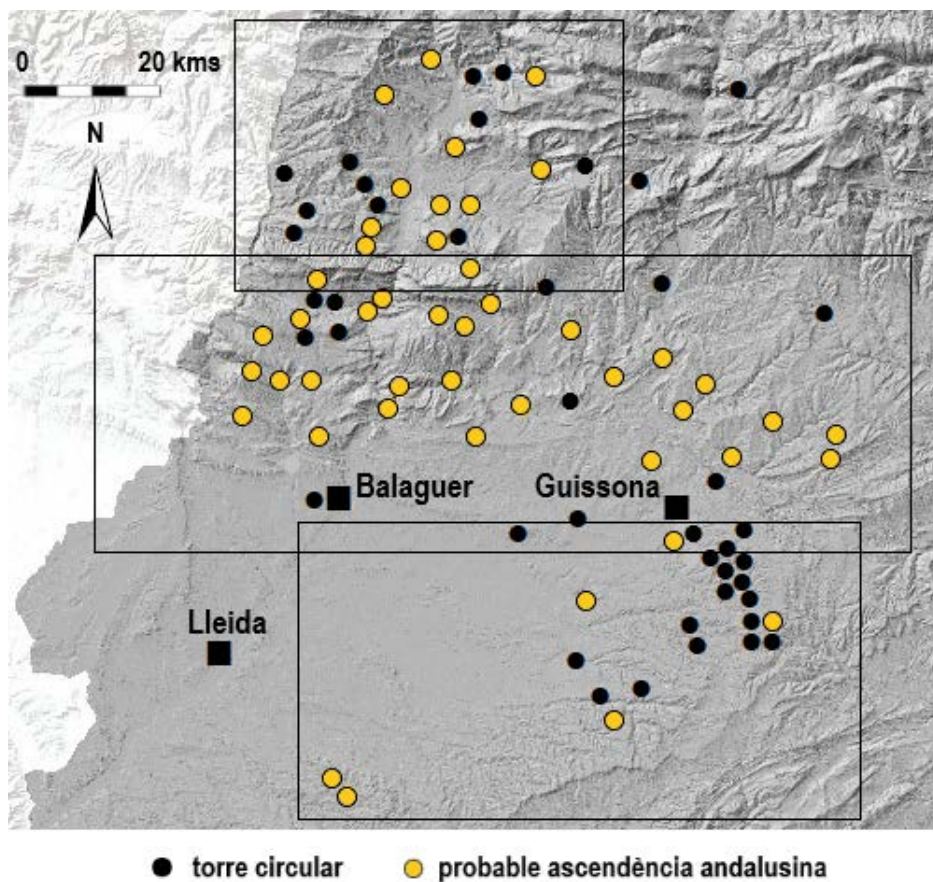

Figura 2. Torres altmedievales de planta circular a terres de Lleida. Font: autors.

del Montsec, malgrat que la documentació només ho avala en el decurs del segle x. Sota l'autoritat inicial dels comtes de Tolosa, l'annexió del Pallars bé podria atribuir-se al duc Guillem i és probable que els districtes pallaresos s'escindissin vers la fi del segle VIII. Realment, les sèries documentals carolíngies s'inicien un cop mort Buhlûl, amb la fundació del monestir de Gerri l'any 807, a la Noguera Pallaresa, i amb el precepte que el comte Bigó atorgà al monestir d'Alaó entre 806 i 814, a la Noguera Ribagorçana (Abadal, 1955: docs. 1-2). A partir d'aquí, i com a resultat dels acords establerts amb Hlafaf, no sembla que els límits comtals superessin inicialment ni l'estret de Susterris ni el castell d'Orrit, d'acord amb la documentació i amb la distribució que presenten les fortificacions d'interès.

3.1. *Al nord de Susterris*

Al conjunt pallarès hi sumem 30 torres medievals de planta circular, 23 de les quals són al Pallars Jussà, totes molt precoces, mentre que al Pallars Sobirà són poques i tardanes. Així, al nucli inicial del comtat només podem referir set torres circulars i la majoria no es testimonien fins al segle XII, i potser més tard. Són els casos de la Força de Tor (Alins de Vallferrera), la torre d'Escaló (la Guingueta d'Àneu), la torre d'Espot (Valls d'Àneu) i la torre de Biuse (Llavorsí), construccions que difereixen entre elles i també dels models del Pallars Jussà (CR, 1993: 122-123, 167, 247-248 i 268). Igualment serien tardanes les restes de planta circular observades al castell d'Alòs d'Ísil (Alt Àneu) i al Castell Renau (València d'Àneu) (Invarque). De fet, al nord del congost de Collegats, l'única torre circular idònia que reconeixem és la de Peramea o del Colomer (Baix Pallars),

molt alterada, que podria relacionar-se amb la primera notícia del castell l'any 908 (Abadal, 1955: doc. 108, i CR, 1993: 215-216). D'altra banda i malgrat que no se'n pugui determinar el nombre, al Pallars Sobirà les torres de planta rectangular o trapezoidal degueren ser les construccions més comunes, algunes de les quals amb els angles exteriors arrodonits, com als castells de Gilareny (Llavorsí) i Bresca (Baix Pallars) (CR, 1993: 210 i 266).

Al seu torn, el Pallars Jussà degué ser l'escenari principal dels conflictes, de manera que aquí les torres de planta circular són nombroses i precoces (figura 3). Distribuïdes sobre els marges de la Conca de Dalt, la Conca de Tremp i la Conca Dellà, i també de la Noguera Ribagorçana, totes ocupen posicions dominants i s'interrelacionen visualment, tot constituint veritables dispositius de vigilància i defensa territorial.

Els casos més primerencs es documenten a l'entorn de la Conca de Dalt, on se situen sis torres de planta circular que flanquegen les valls entre els estrets de Collegats i Susterris, amb dues torres perifèriques més de formes distintes. La majoria són de proporcions menudes, amb diàmetres inferiors a 5 m, habitualment s'associen a petits establiments contigus i la documentació que s'hi refereix parla dels col·lectius que devien gestionar-les (*homines*). A la riba dreta de la Noguera Pallaresa, aquest és el cas de la torre de Toralla (Conca de Dalt), petita i d'aparell irregular, el castell de la qual se cita l'any 840 i en uns altres textos primerencs (Abadal, 1955: docs. 17, 134 i 297, i CR, 1993: 436). Força més grossa, la torre de Santa Engràcia (Tremp) ocupa un cim prominent de 1.040 m d'alçada que la converteix en la principal talaia del sector, on els homes del lloc intervenen

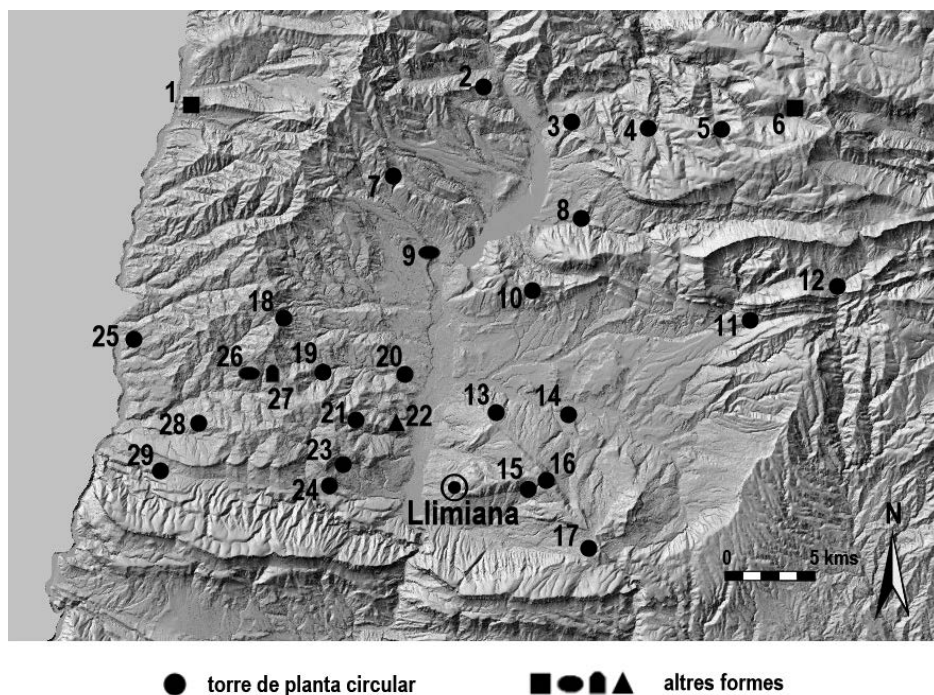

Figura 3. Torres altmedievales al Pallars Jussà: 1. Orrit; 2. Toralla; 3. Claverol; 4. Hortonedà; 5. Perauba; 6. Olient; 7. Santa Engràcia; 8. Aramunt; 9. Talarn; 10. Torreta de Suterranya; 11. Sant Miquel; 12. Bóixols; 13. Terrassa; 14. Montbrú; 15. Castelló Jussà; 16. Castelló Sobirà; 17. Montllor; 18. Montllobar; 19. Ginebrell; 20. Puigercós; 21. Mur; 22. Guàrdia de Noguera; 23. Estorm; 24. Moror; 25. Gasol; 26. Arbul; 27. Prullans; 28. Torre d'Amargós; i 29. Alsamora. Font: autors.

en diversos actes jurídics durant el segle x (Abadal, 1955: docs. 246 i 262, i CR, 1993: 504). A la riba esquerra de la Noguera les torres de Claverol i Hortonedà també s'associen a poblacions contigües, la primera està força ben conservada i mostra un aspecte primitiu, no documentada fins al 1064 (Miquel, 1945-1947: doc. 48, i CR, 1993: 422-423), mentre que la segona gairebé ha desaparegut i el lloc es testimonia l'any 958 (Abadal, 1955: doc. 175, i CR, 1993: 424-425).

Troben també unes altres torres dissociades de les poblacions, que ocupen posicions estratègiques i que podrien atri-

buir-se a iniciatives de rang superior. Una d'aquestes edificacions és la torre de Perauba (Conca de Dalt), ubicada en un lloc recòndit de la serra de Boumort i a l'entorn del congost de Collegats, una posició estranya que només encaixa cap al començament del conflicte, potser en temps de Buhlül. La torre conserva ben bé tota l'alçada i no presenta cap més divisió interna que una línia molt baixa d'encaixos al mur, fins al relleix del terrat, de característiques similars a d'altres construccions arcaïques, malgrat que l'indret no es documenta fins l'any 1071 (figura 4; Baraut, 1983: doc. 838, i CR, 1993: 426). A la

posició de Perauba s'hi suma la veïna Torreta d'Olient, on s'identifiquen una possible torre de planta trapezoidal i un despoblat, en l'accés a la vall urgellesa de Cabó (Batlle, 2016).

Sobre l'extrem meridional de la Conca de Dalt i enfront del castell comtal de Salàs, la torre d'Aramunt també representa una iniciativa singular en defensa del congost de Susterris, atès que conserva el cos inferior de 10 m de diàmetre i 3 m de gruix, mesures pròpies d'un edifici de grans dimensions (CR, 1993: 432-433). El lloc d'Aramunt es documenta l'any 958 i el castell el 989, construït molt probablement per iniciativa dels comtes hereuaris vers l'inici de la dinastia, atès que, com a Hortonedà, aquí tenien propietats els hereus d'un tal Unifred, que degué ser germà del comte Ramon de Pallars, difunt l'any 913 (Abadal, 1955: doc. 175, i Ordeig, 2020: docs. 179-180 i 776).

A l'extrem nord-occidental de la comarca, sobre l'accés al riu de les Esglésies, resta referir la torre de Castellgermà (Sarrocà de Bellera), castell documentat l'any 1082, un edifici de parets primes, amb l'extrem semicircular i un lateral recte, difícil d'interpretar (Puig, 1991: doc. 25, i CR, 1993: 461-462).

3.2. De Susterris al Montsec

L'extensió dels dominis comtals sobre la Conca de Tremp, la Conca Dellà o al sud d'Orrit progressà molt lentament i només s'iniciaria vers la fi del segle IX, quan s'hi instaurà la dinastia pallaresa i els Banū Qasī eliminaren els Banū Ḥalaf. Aquí sumem un conjunt de 16 torres de planta circular, la majoria de les quals es troben distribuïdes en la proximitat del Montsec, i també s'hi afegeixen quatre torres altmedievales més de formes arrodonides. Associades a establiments reduïts, la majoria són de petit format i sovint se subordinen a uns altres castells.

Així, sobre els extrems del flanc nord de la conca, sembla clara la dependència entre la torre de Suterranya o Puig Falconer i el castell d'Orcau, o entre la torre de Sant Miquel o Abizella i el castell d'Abella de la Conca, llocs documentats el 1071 i el 1121 respectivament (Baraut, 1983: doc. 838; Bach, 2002: doc. 170, i Invarque). Fora de la conca, però, la torre de Bóixols (Abella de la Conca) és un cas aliè, atès que ocupa la capçalera de la vall de Rialb, terme que es documenta d'ençà de 961, i el castell, vers 1024-1035, en mans del comte d'Urgell (Ordeig,

Figura 4. Torres de Perauba, Puigcerçós, Estorm, Gasol i Casteló Sobirà. Font: autors.

2020: doc. 512; Baraut, 1981: doc. 486, i Invarque).

L'element principal del sistema de defensa meridional correspon, però, al castell de Llimiana, que disposa efectivament d'un bon nombre de torres exemptes molt diversificades al seu voltant. És un lloc d'onomàstica antiga que podria haver adquirit protagonisme durant els conflictes i que continuarà sent la principal població medieval del sector (Boix, 2003). De fet, Llimiana rep la denominació de ciutat l'any 982, en un precepte de Sant Pere de Rodes, tot i que habitualment es considera un castell, on residia el jutge Fedaco vers 995 (Abadal, 1926-1950: 243, i Abadal, 1955: doc. 297). Al flanc nord del castell inicial resten visibles una torre rectangular i un fragment de mur solidari que bé podrien ser obra andalusina, amb aparell mitjà divers, sovint de través. Sense paral·lels entre les viles pallareses, l'obra recorda unes altres fàbriques d'època emiral, com ara els murs primitius del castell d'Àger, amb aparell més gruixut, atribuïbles a la fi del segle ix o poc més tard, d'acord amb les fonts (figura 5; Fité i Masvidal, 2015: 221).

Sobre la riba esquerra del riu de Conques, protegeixen el flanc nord de Llimia-

na les torretes de Montbrú (Isona i Conca Dellà) i Terrassa (Gavet de la Conca), tots dos llocs documentats durant el segle xi (Feliu i Salrach, 1999: doc. 925; Puig, 1991: doc. 2, i Invarque). Igualment, sobre la divisòria entre les valls de Barcedana i el riu Boix, cal sumar la torre de l'Hostal Roig o del castell de Montllor (Gavet de la Conca), documentat durant la segona meitat del segle xi, amb basament de grans blocs i parament de carreus irregulars de mida mitjana, com mostren les imatges antigues (Miquel, 1945-1947: doc. 55; Feliu i Salrach, 1999: doc. 925, i CR, 1993: 343).

És, però, a la riba dreta de la Noguera Pallaresa on diverses torres precoces conserven bona part de l'alçada i manifesten la diversitat d'unes obres que haurien precedit el domini comtal. En posició central, la torre de planta triangular de Guàrdia de Noguera (Castell de Mur) podria ser una de les construccions més antigues, un edifici insòlit gairebé íntegre, documentat d'ençà de 1012 (Puig, 1991: doc. 2, i CR, 1993: 345-346). Obra de murs primis, té la porta a la planta baixa i una altra portella o finestra al primer pis, totes dues cobertes amb llindes planes, i mostra restes de merlets al terrat.

Figura 5. Muralles altmedievales dels castells de Llimiana i Àger. Font: autors.

En posició avançada del conjunt defensiu de Llimiana, també sembla ser una construcció arcaica la torre de Puigcercós (Trempe), documentada el 1012, de petit diàmetre, una alçada de 13 m i tres plantes, malgrat que esberlada per l'ensulsiada del penya-segat (Puig, 1991: doc. 2, i CR, 1993: 491-493). Com a trets que cal destacar-ne, l'obra original presenta alguna secció d'*opus spicatum* a la base, espitlleres prismàtiques i restes d'una finestra sobre el relleix del terrat, potser d'un darrer pis cobert.

Enfront de Llimiana, la torre d'Estorm (Sant Esteve de la Sarga) també conserva bona part de l'alçada, una construcció singular de petit diàmetre i tres plantes, amb dues espitlleres contigües al primer pis i dues més al segon, cobertes amb voltes. El lloc es documenta vers 1044-1047 (Puig, 1984: doc. 25, i CR, 1993: 456). A prop de l'anterior i integrada en la població se suma la torre de Morror (Sant Esteve de la Sarga), amb aparell de carreus força treballats i alguna filada sencera de través, el castell de la qual es documenta vers la fi del segle XI (Puig, 1991: doc. 32; Baraut, 1984-1985: doc. 1086, i CR, 1993: 453).

Aquest teixit de fortificacions precedents degué incorporar-se als dominis comtals vers la fi de l'emirat, una situació que es comprova vers mitjan segle X, quan hom degué bastir la torre mestra del castell de Mur (Castell de Mur), tot replicant la posició de la Guàrdia a una alçada més elevada. Com la torre d'Aramunt, aquesta és una construcció ben robusta, d'uns 17 m d'altura, 8 m de diàmetre, base compacta i cinc àmbits interiors separats per relleixos, les úniques obertures de la qual són la porta adovellada al pis central i una finestra amb volta en l'últim pis. El castell es documenta d'ençà de

l'any 969 (Abadal, 1955: doc. 207) i les excavacions confirmen que la torre s'atribuiria a un moment avançat del segle X (Sancho, 2009: 80-81, i Alegría, 2015).

A redós de Llimiana i enfront del Montsec, poc més tard s'edificaria la torre del Castell Sobirà o de Sant Gervàs, documentat l'any 1036, amb un recinte i una població emmurallada que han estat excavats durant els darrers anys, un edifici d'uns 16 m d'alçada, amb cúpules sobre la planta baixa i el primer pis, i una finestra adovellada al tercer pis (Chesé, 2011: doc. 7, i CR, 1993: 335). Obra comtal inequívoca, hi afegim que a l'entorn s'hi situaria l'enllaç andalusí necessari amb la vall d'Àger, potser al Castelló Jussà, que els analistes localitzen a la població veïna de Sant Miquel de la Vall, sobre un turó allargat, amb restes d'un petit recinte que podria albergar una torre de guaita (Boix, 2003: 1024, i Invarque).

En tot cas, les torres que promogueren els comtes pallaresos principalment ocupen el flanc occidental del comtat, fins a la Noguera Ribagorçana, on l'any 904 causà estralls l'expedició de Lubd ibn Muḥammad, que s'emparà a la fortalesa de Castissent, entre d'altres, molt probablement en referència al despoblat de Montservós (Bramon, 2000: 246-247, i Invarque). Aquí destaca el paper estratègic que pertoca a la torre de Montllobar (Trempe), com a enllaç visual i de control viari entre les dues Nogueres, que bé podria ser la *guardia Mallarichi* que cita la dotàlia de Sant Pere d'Eroles l'any 999, malgrat que el castell no es documenta fins a mitjan segle XII (Ordeig, 1993-2001: doc. 114; Miquel, 1945-1947: doc. 83, i CR, 1993: 500). Entre Montllobar i Mur, la petita torre de Ginebrell (Castell de Mur) conserva una espitllera coberta amb volta al primer pis, lloc on el

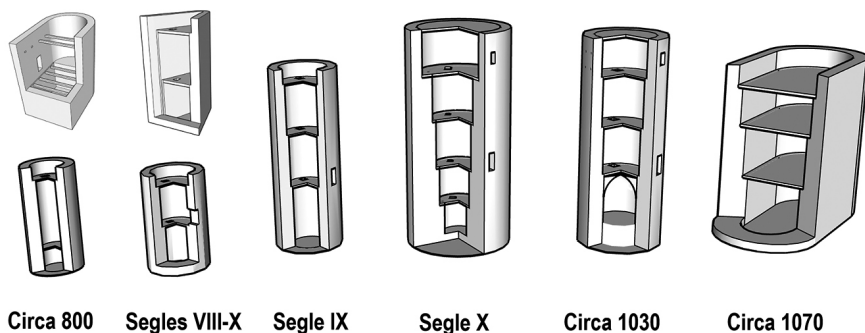

Figura 6. Proposta de seriació de les torres pallaresses. Font: autors.

comte concedia un capmàs l'any 1111 (Coy, 1906: 150, i Invarque).

Sobre la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana destaca el paper primordial que pertoca al castell d'Orrit (Trempe), documentat d'ençà de 826, amb una torre de planta trapezoidal (Abadal, 1955: docs. 2 i 7, i CR, 1993: 512). A l'espera dels resultats definitius, el grup de recerca Muntanya Viva n'ha excavat l'interior recentment, que presenta el basament massís i reflectiria una ocupació molt prolongada.

Riu avall, hi ha tres torres més de planta circular que flanquegen la riba esquerra i enfront s'hi sumen les dels castells de Montanyana i Girbeta, fins al congost de Mont-rebei. Així, a la comarca pallaressa cal afegir-hi les petites torres del despoblat de Prullans (Trempe) i de la Torre d'Amargós (Sant Esteve de la Sarga), que vers inicis del segle XII s'assignaren respectivament al monestir de Lavaix i a la canònica de Mur (CR, 1993: 452, i Invarque)⁴. Completa aquest grup la tor-

re del castell d'Alsamora (Sant Esteve de la Sarga), documentat l'any 1044, un edifici similar al de Castelló Sobirà, amb cúpula sobre la planta baixa, espitllera al segon pis i dues finestres adovellades al tercer pis (Feliu i Salrach, 1999: doc. 310, i CR, 1993: 450-451).

Entre les dues Nogueres encara cal referir dues torres més de plantes distintes que flanquegen el barranc d'Eloi, les de Gasol (Castell de Mur) i Miravet d'Arbul (Trempe), una enfront de l'altra. Més arcaica i no documentada amb certesa, la torreta de Gasol s'integra en el conjunt medieval del mas d'Eloi i presenta planta en U, amb dos extrems angulars i l'altre semicircular, de dimensions reduïdes, murs primis i aparell irregular en filades (Invarque), equiparable a les torres de Monesma (Ribagorça) i Samitier (Sobrarb), que són més grosses. Diferentment, la torre veïna d'Arbul es documenta poc abans de 1077, presenta una espitllera coberta amb volta al primer pis i una insò-

4. L'església de Prullans s'adscriví a la parròquia de Castissent, mentre que La Torre d'Amargós formava part de les franqueses comtals a Castissent i Eroles l'any 1126 (Puig, 1984: docs. 41 i 49, i Biblioteca de Catalunya, Pergamins de Mur, 3862: «ipsas franchezas idest Solanels et Almosa et Sarradell et Latorre et ipsa Petra et Montesperbor»).

lita planta ovalada, sense precedents certs en la zona, tret que estigui inspirada en la torre de Tarn (Miquel, 1945-1947: docs. 78-79, i CR, 1993: 501-502).

D'acord amb la periodització que inferim (figura 6), més enllà de mitjan segle XI no sembla que es construïssin torres de planta circular al Pallars Jussà, sinó que s'hi experimenten unes altres formes que prioritzen les funcions residencials dels edificis. Tot presidint la vila closa, la torre de planta oblonga del castell de Tarn en seria un bon exemple, de grans proporcions. El terme es documenta el 1055, i el castell, abans de 1082 (Feliu i Salrach, 1999: docs. 459, 477, 920 i 922, i Alegría, 2015). És un cas precoç que serví de referent en la formació de les viles closes pallareses.

4. Els fronts de la Noguera i el Solsonès

Més temps que el Pallars, la comarca de la Noguera i el terç inferior del Solsonès també conformaren la frontera nord lleidatana, juntament amb altres sectors de la Segarra i l'Urgell. Per tal de facilitar l'anàlisi dividirem el conjunt en tres fronts geogràfics, com els que representen la Noguera occidental, la Noguera oriental i la vall del Llobregós amb el Solsonès, tot sumant-hi altres torres veïnes i diversos llocs d'interès (figura 7).

4.1. La Noguera occidental

Com s'observà temps enrere, a la meitat occidental de la Noguera el sistema defensiu andalusí gravitava sobre la via principal que uneix les poblacions d'Àger i Balaguer, on els Banū Qasī reforçaren els caps de pont vers la fi del segle IX (Giral, 1991). El Castell Formós de Balaguer en

resultà d'això, amb muralles torrejades i aparell quadrat de llarg i través, sovint encoixinat, que defineixen un recinte de 0,7 ha (CR, 1994: 225-238). Al castell d'Àger encara subsisteixen algunes restes de murs i torres d'aquella iniciativa, també d'aparell quadrat, sobre un recinte aproximat de 0,3 ha (Fité i Masvidal, 2015). Igualment, el castell de Llorenç de Montgai es documenta aleshores i cal suposar l'existència d'altres castells notables, on s'ignora com serien les defenses coetànies.

Distintament, entre la Noguera Pallaresa i la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana hom disposa de nombroses torres altmedievales d'interès, 17 de planta circular i una selecció de set casos més de formes distintes, la majoria de les quals són atribuïbles al període andalusí i algunes de molt primitives, com temps enrere s'observà (Fité, 1986 i 1987). Iniciem l'exposició amb un grup de tres edificis de diferents formes, fàbriques diverses i parets primes, que ocupen posicions avançades al Montsec d'Ares sobre penyals prominents, on el rol estratègic referma l'atribució andalusina (Porcheddu, 2017 i 2020). Així, en la sortida dels congostos de Mont-rebei i el Seguer, la petita torre de la Pertusa (Àger) és de planta trapezoidal, amb un angle arrodonit i una espitllera, un lloc que s'anomenava Spatella o Cher Mancouo l'any 1056 (Chesé, 2011: doc. 38, i CR, 1994: 150-151). De formes semblants, la torre de Claramunt o Abella Zega (Àger) també presenta un flanc arrodonit i ocupa una posició prominent, un castell que posseïa el mossàrab Exabel quan Arnau Mir de Tost l'afranquí l'any 1042 (Chesé, 2011: docs. 13 i 19, i CR, 1994: 152-153). Al peu del pas de l'Osca, la torre de Mallabecs (Àger) és única, de planta hexagonal allargada, amb aparell poc treballat i una espitllera a

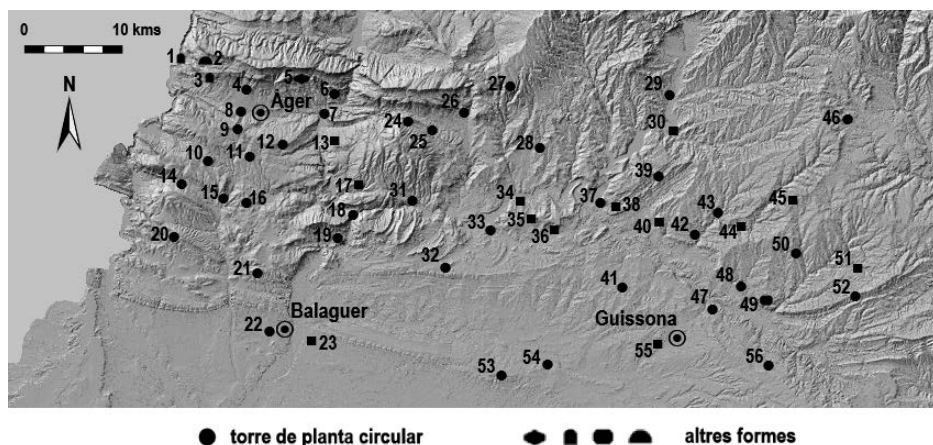

Figura 7. Fronts de la Noguera i el Solsonès: 1. Pertusa; 2. Sant Llorenç; 3. Claramunt; 4. Torre del Negre; 5. Mallabecs; 6. L'Escumó; 7. Sant Oïсме; 8. Torre Sanui; 9. Montlleó; 10. Masos de Millà; 11. Fontdepou; 12. Cas; 13. Fontllonga; 14. Alberola; 15. Tartareu; 16. Secardit; 17. La Maçana; 18. Mont-roig; 19. Sant Salvador; 20. Cérvoles; 21. Campvim; 22. Erals de Balaguer; 23. La Ràpita; 24. Örenga; 25. Castelló de Meià; 26. Meià; 27. Comiols; 28. Montmagastre; 29. Aguilar; 30. Ansamora; 31. Alòs; 32. Torre de n'Eroles; 33. Artesa; 34. Vilves; 35. Grialó; 36. Cargol; 37. Ponts; 38. Valldans; 39. Valldàries; 40. La Figuera; 41. Vilamajor; 42. Sanaüja; 43. Sallent; 44. Lloberola; 45. Peracamps; 46. Castellvell de Solsona; 47. Talteüll; 48. La Granja; 49. L'Aguda; 50. Vallferosa; 51. Ardèvol; 52. Castellanes; 53. Almenara; 54. Castellnou d'Ossó; 55. La Morana; 56. Ivorra. Font: autors.

l'extrem, en relació potser amb el castell o la fortalesa de Colobor o Mara Trasuera, denominacions que haurien precedit l'actual, que aleshores només recull un document reelaborat (Chesé, 2011: docs. 85, 212 i 371, i CR, 1994: 159-160).

Més enllà d'aquestes talaies avançades, entre el Montsec d'Ares i el riu Segre, les torres de planta circular són exclusives, tant sobre l'itinerari de la via principal com sobre els flancs fluvials. Una posició notòria correspon a la torre del castell de Sant Oïсме (Baronia de Sant Oïсме), que encapçala el sistema, a la riba esquerra de la Noguera Pallaresa i a la sortida del pas de Terradets. És un edifici de petit diàmetre, 14 m d'alçada i 4 àmbits, definits per línies d'encaixos i un únic relleix

inferior. La porta original és al segon pis, amb arc dovellat primitiu i coberta plana, com una finestra o portella similar al tercer pis i dues espitlleres graonades (figura 8). L'aparell presenta carreus de mides diferents, poc treballats i ordenats en filades, amb traus de bastides al capdamunt del flanc nord, obra solidària amb un petit mur meridional que hi dificultaria l'accés. El castell de Santa Eufèmia o Santa Hísmia no es documenta amb certesa fins al 1085 (Baraut, 1986-1987: doc. 1168; Roig i Jalpí, 1668: 89, i CR, 1994: 332-334).

Com a talaia avançada sobre Terradets i en connexió visual amb els Castells pallaresos, la torre de l'Escumó o Nascomo (Àger) conserva un fragment

Figura 8. Torres de Sant Oïme, Ponts, Vallferosa, Ardèvol i Almenara. Font: autors.

de paret fins al relleix del primer pis, amb traus de bastides i un petit recinte annex, un lloc on l'any 1066 Aissó i els seus tenien un mas (Chesé, 2011: docs. 75 i 85, i CR, 1994: 158-159)⁵. Als peus de la via del port d'Ares i relacionada amb el desaparegut castell de Pedra, la Torre del Negre (Àger) correspondria a un edifici circular de parets primes que hom reconvertí en trull, associada a una necròpolis i amb materials altmedievals, lloc que no es documenta amb certesa, sinó és que es tracta de Montenegro, on Exabel tenia terres l'any 1059 (Chesé, 2011: doc. 43; CR, 1994: 154, i Porcheddu, 2017: 270 i 307).

Observem, però, que, per completar el sistema de transmissió d'alertes vers Balaguer, mancava un enllaç eficient sobre el port d'Àger, on devia existir una d'aquestes torres circulars, avui desapareguda. Per la seva posició preferent, el despoblat del castell de Montlleó (Àger) reuneix les millors condicions i presenta els enderrocs d'una torre al punt més alt. D'altra banda, caldria situar aquí les primeres notícies de la serra i la torre de Nor, que, vers inicis del segle XII, també s'anomenava de Cogul i el 1173 rep el nom de Montlleó, quan

hom preveia edificar l'església (Chesé, 2011: docs. 8, 128, 218, 455 i 536, i CR, 1994: 157).

Interrelacionades, les torres de planta circular que hom pot atribuir al període andalusí al sud del port d'Àger són força deteriorades, malgrat que no exemptes d'arguments. Així, orientada vers la Noguera Ribagorçana, la torreta dels Masos de Millà (Àger) revesteix un interès especial, atès que l'obra inferior es considerarà andalusina i la del primer pis, una reconstrucció feudal, un castell que es documenta el 1093 i que l'any 1158 s'anomena indistintament Millano o Alarig (Chesé, 2011: docs. 158 i 339, i CR, 1994: 143-144). Sobre l'itinerari de Balaguer, la Torreta de Secardit (les Avellanes i Santa Linya) presenta un aparell poc o gens treballat i es vincula a un despoblat, malgrat que el lloc no es documenta fins al començament del segle XV (Domingo, 2005, i CR, 1994: 206). Al riu de Farfanya, també l'excavació del castell de Tartareu (les Avellanes i Santa Linya) ha descobert la base d'una petita torre al capdamunt de la població fortificada, on l'ocupació persistí més enllà de la conquesta (Muntaner, 2011). Avançada vers

5. Corregim la lectura Heycumis de l'editor en Heycius (Biblioteca de Catalunya, Pergamins de Sant Pere d'Àger, 4141).

la Noguera Ribagorçana, també la torreta del Vilot d'Alberola (Os de Balaguer) s'associa al recinte d'un despoblat, no documentat fins l'any 1171 (Chesé, 2011: docs. 430 i 519, i CR, 1994: 401). A l'extrem meridional del sistema i com a enllaç prioritari amb el pla de Balaguer, la torre de Campvím o dels Quatre Batlles només proporcionaria materials andalusins i es documenta l'any 1091, associada a l'explotació d'uns camps (Bach, 1996-1997: doc. 314, i CR, 1994: 209). Paral·lelament, la torre de Cérvoles (Os de Balaguer) clou la vigilància de la Noguera Ribagorçana i conserva part del basament massís, no documentada fins la fi del segle XII (CR, 1994: 388).

Diferentment, al pla l'única torre circular coneguda és la dels Erals de Balaguer i sembla una obra tardana, ampla i de parets primes, identificada amb l'almúnia que aquí posseïa Iuceph Cavalier abans de la conquesta cristiana (Alòs et al., 2007: 172). A l'altra banda del riu Segre, però, la torre de la Ràpita (Vallfogona de Balaguer) és un edifici força més arcaic, amb la base massissa i aparell gros de llarg i través, de planta rectangular (CR, 1994: 441-42), com devien ser la majoria de torres d'almúnia que refereix la documentació posterior a la conquesta als plans del Mascançà (Eritja, 1998).

Finalment, en l'aiguabarreig de la Noguera Pallaresa amb el riu Segre, dues torres més de planta circular tancaven el dispositiu andalusí en les immediacions dels castells de Camarasa i Llorenç de Montgai. Avui desapareguda, segons Roig i Jalpí (1668: 89), una era enmig del

castell de Mont-roig (Camarasa), que s'integra plenament al dispositiu de vigilància de l'alta Noguera i es documenta vers 1095⁶. A prop en refereix una altra que correspondria a la torre de Sant Salvador (Camarasa), orientada vers els plans, i els materials de la qual no superen el segle XI (CR, 1994: 321-322).

Advertim que sobre la riba esquerra de la Noguera Pallaresa no es coneix cap altra torre de planta circular que la de Sant Oïme, malgrat que aquí hi ha algunes fortificacions que podrien atribuir-se al període andalusí. Així s'ha considerat la muralla lineal del castell de la Maçana (Camarasa), que presenta dues torres quadrades, on no descartem que la torre exempta rectangular formés part del conjunt andalusí (CR, 1994: 338-339). Més insegura, però, una petita torre quadrangular hauria precedit l'edifici tardà del castell de Fontllonga (Baronia de Sant Oïme), documentat d'ençà de 1064 i amb diversos tipus de carreus, on la posició de l'obra de calcària blanca suggereix una construcció inicial més reduïda (Roig i Jalpí, 1668: 83, i CR, 1994: 326-327).

Al capdavant, cal remarcar que les torres de planta circular atribuïbles a la conquesta del sector per Arnau Mir de Tost i els Meià només són quatre, i una altra de semicircular, totes a l'entorn de la vall d'Àger, presa vers l'any 1034 per primera vegada (Sanahuja, 1961: 53-58, i Fité i González, 2010: 104-112). Així, l'excavació del castell d'Àger descobrí els fonaments d'una construcció anular de 16,5 m de diàmetre, que és la més grossa que coneixem i que suposa una veritable demos-

6. La localització precisa del castell de Mont-roig es desconeix, malgrat que el cim de les Altures sembla l'emplaçament més adequat, d'acord amb la descripció i per la presència de trinxeres contemporànies que l'haurien destruït: «En el termino de Mont-Roig hay un Castillo muy derruydo, excepto una torre redonda que hay en el medio, la qual era el homenaje, y encima de una montaña, en una colina se hallan unos cimientos y ruinas de una grande torre redonda» (Roig i Jalpí, 1668: 130).

tració de força, on costa imaginar l'estructura i l'alçada de l'edifici (Porcheddu, 2017: 305-306). Amb un recinte annex, la torre mestra del castell de Cas també seria imponent, amb cúpula sobre la planta baixa i tres espitlleres al primer pis, documentada d'ençà de 1056 (Chesé, 2011: docs. 36, 60, etc., i CR, 1994: 154-155). La torre de Fontdepou s'hi assembla, un xic més petita i amb cúpula sobre la planta baixa, associada a la població i documentada el 1066 (Chesé, 2011: doc. 81, i CR, 1994: 144). També s'hi conserva el basament d'una construcció circular reaprofitada a Torre Sanui, que ocuparia una posició inútil en època andalusina i que no documentem (CR, 1994: 141). Al capdavant, cal atribuir als conqueridors la torre mestra semicircular de la roca i el vilatge de Sant Llorenç, referits d'ençà de 1042 (Chesé, 2011: docs. 14 i 16, i CR, 1994: 146-149).

4.2. *La Noguera oriental*

D'acord amb la documentació llatina, durant bona part del segle ix la frontera entre al-Àndalus i el Comtat d'Urgell s'hauria de reportar vers les serres d'Odèn, el Turp, Rialb i Careu, malgrat les facilitats que inicialment trobaren les tropes franques per penetrar en territori enemic (Bennet, 1991). És una línia, però, que progressivament transgredeixen les primeres notícies llatines dels castells de Taravau (Baronia de Rialb), l'any 892; Oliana, el 914; Solsona, el 922, i Montmagastre amb Rialb, el 926 (Ordeig, 2020: docs. 97, 183, 217 i 236). Contra aquesta progressió urgellenca degué dirigir-se l'expedició de Muḥammad al-Ṭawil l'any 910, que obtingué tres-centes captives, tot invertint els guanys en les muralles d'Osca, malgrat que els cronistes situen l'acció al

Pallars i refereixen la fortalesa principal d'Awlāya o Ūry.wāla, amb les de Galtayr i al-Ġirān o al-Ġayrān (Bramon, 2000: 249-252). La correlació d'aquests llocs és controvertida i només el cas de Gualter gaudeix de cert consens, prou per situar l'escomesa al curs mitjà del Segre i previsiblement no més enllà d'Oliana. De fet, l'últim cop que l'exèrcit andalusí recorregué el curs superior del riu Segre hauria estat l'any 793 i en sentit invers, en tornar de Narbona l'expedició de represàlia per la defecció de les comarques gironines (Bramon, 2000: 183-185). Potser en resultà de l'atac d'al-Ṭawil la construcció del recinte del castell de Torreblanca o de la Costa de Sant Joan (Ponts), si no és que es tracta d'una obra califal tardana, una muralla d'uns 30 m amb dues torres quadrangulars als extrems, bastida amb carreus ben escarats de llarg i través (CR, 1994: 424-425).

En aquest context de partida, a la Noguera oriental comptem 13 torres de planta circular i considerem uns altres set edificis quadrangulars, amb tres casos més de l'Alt Urgell i dos al nord de l'Urgell, on cal distingir els dos àmbits que separa el riu Segre, que al capdavant n'esdevé el front principal. Així, a la riba dreta i al nord del Segre hom registra sis torres de planta circular, amb les dels castells d'Orenga i Alòs de Balaguer, que serien obres andalusines inequívokes, ateses les dades i el fet que encapçalen el dispositiu de vigilància de la Noguera occidental, l'una en connexió amb diferents talaies de la vall d'Àger i l'altra en relació amb la torre de Mont-roig. Així, en la divisòria entre les valls del Montsec de Rúbies i la conca de Meià, la torre del despoblat d'Orenga (Vilanova de Meià) seria una construcció molt primerenca i força gran, bastida amb aparell gairebé sense treba-

llar, que després hom folrà amb un segon edifici, lloc que es documenta vers 1040 (Roig i Jalpí, 1668: 82; Chesé, 2011: doc. 29, i CR, 1994: 473-474). Prop d'Orença, la torre de Castelló de Meià (Artesa de Segre) també podria ser coetània, de petit diàmetre i aparell primitiu, no documentada amb certesa fins al 1064 (Roig i Jalpí, 1668: 83; Chesé, 2011: docs. 1 i 5, i CR, 1994: 181-182).

Sobre el curs del Segre i dotada d'un recinte imponent, la torre del castell d'Alòs aporta dades precises: oculta parcialment, de 7 m de diàmetre i 18 m d'alçada, podria tenir no menys de quatre àmbits interiors dividits per relleixos, menys l'últim, cobert amb cúpula, on se situen una doble espitllera i una porta o portella (CR, 1994: 165-167); durant la restauració s'han observat seccions de fustes inserides al mur, i la datació absoluta de dues mostres ens reporta vers inicis del conflicte; també el mur del recinte facilita dues datacions, la més recent de les quals és 80 anys posterior a la de la torre, vers la fi del segle IX (Morros, 2019). Remarquem encara la presència d'encaixos de bastides a l'exterior de la torre, similars als de l'Escumó i Sant Oïsmè, com la portella superior, alhora que la presència de travesses al mur només ha estat detectada a la torre circular de Santa Eulàlia la Mayor, a l'entorn d'Osca (Asensio, 2006). Així mateix, observem que podria ser una obra califal el petit castell amb torre quadrada i espitlleres que se situa uns 150 m a llevant del conjunt, si atenem les característiques de l'aparell encoixinat.

Documentat el castell el 926, la torre de Montmagastre (Artesa de Segre) també podria remuntar-se als inicis del conflicte, d'acord amb el seu nom (Mamaşa/Mamacastrum), homònim d'una altra fortifi-

cació de la Llitera (Ordeig, 2020: doc. 236, i CR, 1994: 184-185). Més tard, l'any 1003, 'Abd al-Malik al-Muẓaffar destruï el castell de Meià i conquerí Montmagastre, els edificis del qual ordenà preservar, per tal que s'hi instal·lessin els musulmans que volguessin, als quals concedia terres i una soldada de l'exèrcit (Bramon, 2000: 347-348). Tot seguit l'expedició assolà la vall del riu Llobregós i el seu entorn, fins on havien avançat les fronteres comtals del Solsonès i l'Anoia, on patí la derrota de Torà (Bramon, 2000: 345-350, i Suñé, 2024). La reocupació andalusina persistia vers 1018, fins que el castell fou pres de nou poc abans de 1022, quan Marcovau de Montmagastre en devia ser el castlà, si en descartem les falsificacions (Feliu i Salrach, 1999: doc. 177; Baraut, 1981: doc. 372, i Chesé, 2011: doc. 1).

Com Montmagastre, els urgellesos degueren prendre el castell de Meià (Vilanova de Meià) vers el començament del segle X, les restes d'una torre de gran diàmetre del qual podrien ser fruit de diverses reconstruccions. Més enllà de la destrucció de l'any 1003, la reocupació se certifica vers 1018, quan els comtes d'Urgell i Barcelona acordaven la conquesta dels castells de Montmagastre i Alòs, entre d'altres, en presència de Guillem de Meià i els altres fiadors de l'empresa (Feliu i Salrach, 1999: doc. 177; Baraut, 1981: doc. 372, i CR, 1994: 454-456).

D'altra banda, les primeres notícies documentals i les característiques de les obres suggereixen que l'ocupació califal de Montmagastre induí els urgellesos a edificar diverses torres circulars a l'entorn. Un d'aquests casos seria la torre del castell de Comiols (Artesa), amb cúpula sobre la planta baixa, documentat amb certesa el 1056, si en descartem les falsificacions (Chesé, 2011: docs. 1, 34 i 37, i CR,

1994: 195). A la capçalera de la vall de Rialb se suma la torre de Bóixols (Abella de la Conca) i el castell al qual pertanyia es documenta vers 1024-1035, com anotàrem al Pallars. A la comarca de l'Alt Urgell s'hi afegeixen tres torres circulars més: una al castell d'Aguilar de Bassella, documentat el 1042 (Baraut, 1982: doc. 557, i CR, 1992: 157-158), una altra amb cúpula sobre el primer pis al castell de Valldarques (Coll de Nargó), documentat l'any 1023 (Baraut, 1981: doc. 382, i CR, 1992: 188-189), i una tercera de més petita Segre amunt, a Montan de Tost (Pla de Sant Tirs), lloc que refereix la falsa dotàlia de la Seu d'Urgell, poc abans de 1024 (Ordeig, 1993-2001: doc. 1, i CR, 1992: 296-297). Sense paral·lels al cor del Comtat d'Urgell, en la construcció d'aquestes obres hi degueren participar alguns mestres forasters, tal vegada procedents de les fronteres dels comtats de Manresa i Barcelona, on el model circular acabà per imposar-se en el decurs del segle x.

Al seu torn, a la riba esquerra del Segre comptem cinc torres de planta circular i sis de quadrangulars a la Noguera, més dos casos al nord de l'Urgell. La majoria es distribueixen en la proximitat del riu i conformen un dispositiu lineal d'edificis de diverses formes, cadascun dels quals mostra projeccions específiques sobre els plans circumdants.

En l'extrem oriental del dispositiu, el castell de Ponts hauria estat una fortificació molt precoç i una posició avançada sobre el Segre, amb el suport d'unes altres torres secundàries, fins que l'any 984 es confirma la conquesta urgel·lesa. Bastida sobre precedents antics, una petita torre circular presideix el conjunt, construïda

amb aparell quadrat irregular que després es folrà amb un nou edifici, on un sondeig pròxim recuperà un fragment d'ampolla amb vidrat parcial (Ordeig, 2020: doc. 721; CR, 1994: 410-411, i Navarro et al., 2000). Rere seu, la petita torre de Valldans (Ponts) li guardaria l'esquena, de planta quadrangular i aparell irregular, situada en una vall que també es documenta aleshores (Ordeig, 2020: doc. 721, i CR, 1994: 420). A prop d'aquestes i per la posició avançada que ocupa, també podria ser andalusina la torre circular del despoblat de Valldàries (Valle de Aria) o de l'Aguda (Vilanova de l'Aguda), on l'any 984 se cita un alou i el castell el 1022 (Ordeig, 2020: doc. 721; Baraut, 1981: doc. 372, i CR, 1994: 443-444)⁷. En posició idònia sobre la riba dreta del Llobregós, són més incertes les restes de la torre rectangular del castell de la Figuera (Vilanova de l'Aguda), amb aparell gruixut a la base i documentat d'ençà de 1022 (Rodríguez, 2016: doc. 63, i CR, 1994: 445). Atès el seu nom i documentat el 1031, entre les defenses de Ponts caldria afegir-hi el castell d'Ansamora (Bassella), com l'emplaçament més extremer, amb restes de murs en angle recte, potser d'una torre (Llorens, 1992-1993: doc. 61, i CR, 1992: 161-162).

Enllaç necessari amb Artesa i documentada el 1038 (*turrem de Dadila*), la torre del Cargol o Força d'Estany (Ponts) ha estat excavada i restaurada, una obra de tàpia sobre sòcol quadrangular de pedra, conservada fins a uns 7 m d'alçada i que més tard es folrà amb un edifici circular d'aparell quadrat, cobert amb voltes (Chesé, 2011: doc. 10; CR, 1994: 422-424, i Escala et al., 2015). A les espatlles

7. També refereix la vall la còpia d'un document datat l'any 964, molt probablement falsa (Ordeig, 2020: doc. 540).

de l'anterior se sumen les restes de la torre del castell de Grialó (Artesa), documentat l'any 1038 (*castrum Grazilo*), de planta rectangular, murs primis i aparell encoixinat, que podria ser obra califal i un reforç relacionat amb la pèrdua de Ponts (Chesé, 2011: doc. 10, i CR, 1994: 201-202). Sobre la riba del Segre i no documentada fins al 1119, la torre de planta quadrada de Vilves (Artesa) completaria els reforços, amb aparell de grans carreus a la meitat inferior i tres àmbits, dos de coberts amb volta de canó, el parament superior dels quals dubtem que correspongui a una segona fase (Chesé, 2011: doc. 243; CR, 1994: 172-173, i Brufal, 2013: 314-315).

Aquestes tres torres graviten sobre el castell d'Artesa, que hauria estat escenari d'enfrontaments des del començament i la defensa principal, amb una torreta circular molt alterada al capdamunt de la vila (CR, 1994: 170-171). Aquí morí, poc abans de 885, el sacerdot Gotiscle, de Castelltort de la Vall de Lord, en servei i potser en companyia del bisbe Galderic d'Urgell, notícia que es relacionaria amb la derrota d'una incursió comtal que pretendria impedir la reconstrucció de Lleida (Ordeig, 2020: doc. 797; García Biosca, 1998: 58, i Bramon, 2000: 226). Malgrat que la conquesta d'Artesa es planificava uns quants anys abans, no consta en mans urgelleses fins a la cessió comtal del castell a Arnau Mir de Tost el 1038 (Feliu i Salrach, 1999: doc. 177, i Chesé, 2011: doc. 10).

Hi ha dues torres més de planta circular de la Noguera que prolonguen les alertes de la línia del Segre vers l'interior, una en cada extrem. Així, a l'extrem occidental del dispositiu s'hi suma la Torre de n'Eroles (Cubells), de petit diàmetre i aparell quadrat irregular, no documentada amb certesa, que es relacionaria amb el

castell de Cubells i amb l'extensió de l'alerta vers el pla de Balaguer (Invarque). A l'extrem contrari, la torre de Vilamajor (Cabanabona) es relaciona amb Ponts i la vall del Llobregós, un edifici de petit diàmetre i força alt, com a mínim de tres àmbits coberts amb trespols de fusta, porta amb arc de mig punt rebaixat i dues espitlleres al pis superior. Obrada amb carreus irregulars, sovint de través, presenta les proporcions i les característiques d'altres torres primitives, malgrat que el terme de Vilamajor no es documenta fins al 1076, i el castell, el 1084 (Bach, 1996-1997: doc. 212; Baraut, 1984-1985: doc. 1000, i CR, 1994: 308-309).

Finalment, al nord de la comarca de l'Urgell i al curs mitjà del Sió cal sumar-hi dues torres més de planta circular a l'entorn d'Agramunt, bastides sobre precedents andalusins i que representarien les últimes obres d'aquest tipus atribuïbles a l'expansió feudal. Així, les fortificacions de Castellnou d'Ossó (Ossó de Sió) presenten dues obres consecutives que les excavacions encara no han pogut precisar amb certesa (Morera et al., 2024, i CR, 1997: 546-547). Aquí considerem que la muralla semicircular seria una obra andalusina tardana, amb aparell de grans carreus encoixinats a la base i potser sobrealçada amb tàpia. La torre circular, però, se situaria vers la fi del segle XI o poc després, amb carreus ben ajustats i cúpula sobre el primer pis. De fet, entre els anys 1072-1078 el castell s'anomenava Rubí o Rubió, i rep el nom de Castellnou d'ençà de 1118 (Bach, 1996-1997: doc. 334; Sangés, 1980: docs. 36 i 42, i Bach, 2002: doc. 150).

Clou el conjunt el castell d'Almenara (Agramunt) com a principal receptor i difusor de totes les alertes. Aquí, temps enere, s'observaren materials andalusins i el

nom n'acredita la funció primordial, sinònim dels fars que identifiquem a la meitat oriental de Catalunya durant el segle VIII (Pita, 1964-1965, i Martí, 2008). La torre del Pilar d'Almenara, però, ofereix les característiques d'una construcció feudal, de tres plantes cobertes amb cúpules i uns 15 m d'alçada, amb porta d'arc de mig punt i traus de bastides escalonades. La serra d'Almenara es documenta d'ençà de 1038, i el castell el posseïen els senyors de Ponts abans de 1061 (Chesé, 2011: doc. 10; Altisent, 1993: doc. 16; CR, 1997: 515-517, i Costafreda, 2020).

4.3. *El front del Llobregós i el Solsonès*

Per força, l'anàlisi de la frontera nord-oriental lleidatana serà incompleta, perquè els límits inicials s'establiren més enllà, sobre els eixos fluvials del Llobregat i el Cardener. Són les fites que els carolingis assoliren al principi, quan Lluís el Pia-dós ordenà fortificar els castells de Cardona, Casserres i Osona l'any 798, abans de prendre Barcelona. Després la revolta d'Aïssò i Guillemó deixà bona part dels dominis francs a la Catalunya central en entredit, fins a la reactivació dels conflictes vers la fi del segle IX. No sembla, però, que els governs andalusins aprofitessin aquella conjuntura per avançar les fronteres, malgrat les aliances que mantingueren amb els sollevats.

A llevant del Segre tot indica que el riu Llobregós i les valls adjacents constituïren la frontera de bon començament i de forma perdurable, tot estenent-se sobre el terç inferior de la comarca del Solsonès, on l'avenç comtal no prosperà fins la segona meitat del segle X. Aquí referim nou torres de planta circular i sis més de quadrangulars, entre el Solsonès i el nord de la Segarra, la majoria de les quals serien

obres andalusines, situades en posicions avançades o a la riba dreta del Llobregós.

Així, la torre circular del castell de Sanaüja presenta un aparell de grans carreus, disposaria d'un recinte annex original i es documenta amb certesa d'ençà de 1001, en possessió del bisbe Sal·la d'Urgell (Baraut, 1980: docs. 271 i 288; Markalain et al., 1991: 221-226, i CR, 1997: 442-443). Enfront del castell de Biosca, la torre circular de la Granja ocupa l'extrem occidental de la serra de l'Aguda, presenta aparell primitiu i no es documenta amb certesa (CR, 1997: 377). Són més incertes, però, les restes de la primitiva torre rectangular del castell de l'Aguda (Torà), força grossa i amb els angles exteriors arrodonits, que hauria presidit la batalla de Torà i es documenta l'any 1016 (Rodríguez, 2016: doc. 56, i CR, 1997: 467-468).

Hi ha unes torres circulars que ocupen posicions avançades, com ara la de Sallent (Pinell de Solsonès), a la riera de Sanaüja, de base massissa, porta al primer àmbit i una espitllera amb coberta plana al segon, lloc documentat el 1059 (Llorens, 1992-1993: doc. 123, i CR, 1987: 246-247). A la riera dels Quadros, la torre de Vallferosa (Torà) és la construcció més alta d'aquest tipus i també la més debatuda, integrada per dues obres superposades i molt primitives. Així, l'edifici interior presenta quatre àmbits, porta amb arc ultrapassat i una obertura al segon pis, més tard transformada en latrina; de perfil atalussat i amb una porta similar, al segon edifici s'hi afegí un altre pis, veritable cambra de combat amb dues bateries d'obertures i cadafals, coronada per una terrassa amb merlets (CR, 1987: 150-153; Aguirre i Cabañero, 2009, i Esteve i Menchon, 2020). Sorprenentment, dues datacions absolutes de l'edifici interior coincideixen amb dues altres dels cadafals

exterior, vers la segona meitat del segle VIII, potser per la reutilització de materials precedents, alhora que hi ha dues datacions més que apunten que l'edifici exterior s'habilità vers mitjan segle IX (Menchon, 2018, i Mestres, 2020). El terme de Vallferosa es documenta d'ençà de l'any 1016, i Arsenda de Tost disposà del castell al seu testament (Rodríguez, 2016: doc. 56, i Chesé, 2011: doc. 87).

A la riera de Llanera se suma la torre d'Ardèvol (Pinós), un edifici rectangular de tres àmbits i 15 m d'altura, amb arc ultrapassat sobre la porta i dues portelles o finestres del segon pis, que després hom folrà amb un segon edifici més alt de planta circular (figura 9; CR, 1987: 258-259, i Cabañero, 1996: 215-221). La restauració recent facilita dues datacions absolutes que situarien la construcció inicial vers la segona meitat del segle VIII, i la remodelació, cent anys més tard (Menchon i Pancorbo, 2022, i Cubo et al., en premsa). Un cop conquerit, el lloc d'Ardèvol es documenta amb certesa d'ençà de 979, adscrit al terme del castell de Cardona i als dominis vescomtals (Ordeig, 2020: docs. 673, 679, 680, 682, etc.). Relacionada

amb l'anterior, la torre circular de Castellanes és una talaia avançada sobre la serra de Pinós i amb una projecció molt àmplia, en connexió preferent amb el castell de Calaf i amb nombroses torres de la Segarra o més enllà, construïda amb aparell quadrat irregular i no documentada amb certesa (Invarque, i Martí i Cubo, 2019).

Amb funcions de talaia territorial i cas únic a l'entorn, és més incert l'origen de la torre circular del Castellvell de Solsona (Olius), documentat el 922, on els vescomtes d'Urgell s'establiren en temps del comte Borrell i algunes sitges facilitarien contextos dels segles IX-X (Ordeig, 2020: doc. 217; CR, 1987: 216-218; Morer, 2009: UE 124-125, i Vergés, 2014). De fet, dues torres pròximes de planta quadrangular serien iniciatives comtals coetànies: de grans dimensions, podria ser-ho la robusta torre del castell de Peracamps (Llobera), que posseïen els senyors de Llobera el 1042 (Baraut, 1982: doc. 556, i CR, 1987: 162-163); en procés de restauració, també ho avalarien les datacions dels dos edificis superposats a la torre de Lloberola (Biosca), el terme de la qual es documenta d'ençà de l'any mil, i Guillem

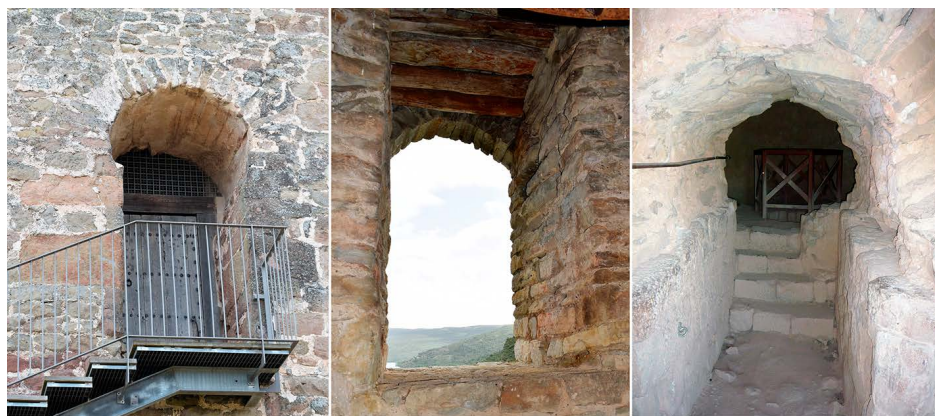

Figura 9. Portes originals d'accés a les torres d'Ardèvol, Sant Oïсме i Vallferosa. Font: autors.

de Lloberola fou un dels garants del conveni comtal, vers 1018 (Ordeig, 2020: doc. 905; Feliu i Salrach, 1999: doc. 177; CR, 1997: 378-380, i Cubo et al., en premsa). Així mateix, a la riba esquerra del Llobregós, hi trobem dues torres circulars que podrien relacionar-se amb els avenços comtals del segle XI: la torre de Talteüll (Massoteres) és grossa i amb aparell força acurat, on l'any 1023 es documenten unes cases, i el 1065, el castell (Salvadó, 2012: doc. 845; Baraut, 1983: doc. 773, i CR, 1997: 419-420). També la torre d'Ivorra abasta un gran diàmetre, amb aparell quadrat a la base i obra encofrada al capdamunt, coberta amb cúpula, el terme de la qual es documenta d'ençà de 1038, i el castell, vers 1066-1076 (Baraut, 1982: doc. 510; Baiges et al., 2010: doc. 66, i CR, 1997: 415-416).

Cal observar que rere aquest arc de fortificacions es troba l'antiga ciutat de Guissona, probable origen de l'episcopat d'Urgell i que hauria quedat reduïda a una petita població murallada (Martí i Viladrich, 2000). De fet, un llenç del flanc nord de la vila presenta un aparell de grans blocs de llarg i través, equiparable al de l'obra veïna del castell de la Morana (*ipsa Mora*, Torrefeta i Florejacs), un edifici de planta quadrada de 8 m de llarg que conserva dues espitlleres originals (Sangés, 1980: doc. 7, i CR, 1997: 413-414 i 483). Conquerida poc abans de 1024, Guissona s'adjudicà al bisbe d'Urgell i al seu voltant s'hi documenten diverses torres esparses, quadrangulars potser (Sangés, 1980).

5. El front sud-oriental

Inicialment, la frontera oriental s'estendria més enllà dels altiplans de la Segarra, on tot sembla indicar que Calaf hauria

substituint l'antiga capital dels Prats de Rei, potser per iniciativa del governador Ḥalaf ibn Rāshid, com suggereix el seu nom (Gibert, 2018a). De fet, el castell de Calaf seria el darrer baluard que resistí els embats comtals, fins poc abans de l'any mil, i les excavacions, si més no, hi revelen les restes d'una gran torre circular, independent del conjunt tardà (Gutiérrez, 2012: 57-58). Unes altres torres circulars se sumarien a les defenses andalusines a la capçalera de l'Anoia i al Bages, fins a l'entorn del Cardener i el Llobregat, on destaquen les torres de Fals i Coaner, de característiques arcaïques, com ara la del castell de Ribes, al Garraf (Folch et al., 2015: 37, i Salazar i Sales, 2011). Davant seu, l'expansió comtal s'alentí durant el segle X, tot generant una atapeïda xarxa castral que progressivament es densificà i en el desenvolupament de la qual es generalitzaren les torres circulars (Gibert, 2018b i 2021).

En superar Calaf, els comtats d'Urgell, Berga i Manresa conflueixen als altiplans de la Segarra, on l'expansió s'alentí de nou fins mitjan segle XI, quan es prengueren l'Urgell i la vall del riu Corb (figura 10). Fruit d'això, a la capçalera del riu Sió es produeix la més alta concentració de torres circulars, tot sumant-ne tretze casos en només quatre municipis, distribuïdes sobre els diferents passos vers Calaf i l'Anoia. Associades a petites poblacions, la majoria presenta fàbriques molt paregudes, atribuïbles preferentment al període comtal, malgrat que en molts casos les restes conservades són mínimes.

Al municipi de Torrefeta i Florejacs hi sumem dos casos gairebé desapareguts: la torre del castell del Llor hi ocupa una posició preferent i podria ser una obra andalusina, atès el parament de grans carreus al cos inferior que mostren les imatges antigues, lloc que Guillem de Lavansa

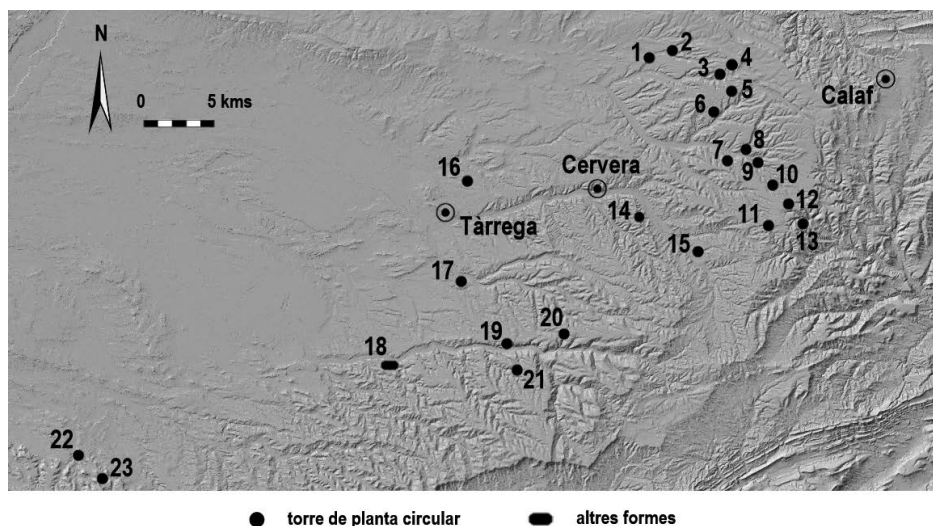

Figura 10. Front sud-oriental: 1. El Llor; 2. El Far; 3. Mont-ros; 4. Portell; 5. Mejanell; 6. Alta-riba; 7. Rubió; 8. Gàver; 9. Castell de Santa Maria; 10. Sant Domí; 11. La Tallada; 12. Amorós; 13. Vilalta; 14. Montpaó; 15. Pomar; 16. Ofegat; 17. Verdú; 18. Rocafort; 19. Guimerà; 20. L'Ametlla; 21. Muntdessó; 22. Timorell, i 23. Vallseca. Font: autors.

afirma haver aprisiat i fortificat abans de 1024 (Sangés, 1980: doc. 2, i CR, 1997: 473-474); entre les fortificacions del Llor, l'any 1044 ell mateix relaciona el castell del Far, on subsistien restes d'una torre integrada en un casal i avui parcialment reedificada (Llorens, 1992-1993: doc. 93, i CR, 1997: 242-243). En comptem dos casos més al municipi de Sant Ramon: la torre de Portell potser tindria el basament massís i és referida l'any 1035 entre els castells del comte Guifré de Cerdanya (Miquel, 1945-1947: doc. 693, i CR, 1997: 459-460); a la torre de Montros hi observem dues obres distintes, la més recent de les quals mostra una bateria de sis petites espitlleres, lloc documentat d'ençà de 1079 (Bach, 1996-1997: docs. 235 i 274, i CR, 1997: 460-461).

El municipi d'Estaràs aporta quatre edificis més: la torre de Mejanell és de pe-

tit diàmetre i conserva dues plantes, amb cúpula sobre la inferior, documentada d'ençà de 1079 i anomenada explícitament *Torre Media* (Llorens, 1996-1997: docs. 235 i 377; Rodríguez, 2016: doc. 413, i CR, 1997: 408-409); també de petit format, la torre mestra del castell d'Alta-riba té la planta baixa quadrada, coberta amb falsa cúpula de reducció, un castell que el comte Ramon Berenguer assignà a Bonfill vers 1059-1065 (Feliu i Salrach, 1999: docs. 685 i 927-928, i CR, 1997: 406-407); distintament, la torre de Gàver és de gran diàmetre, amb aparell força regular i planta baixa quadrada, la vall de la qual és referida l'any 1015 entre els límits extrems de Calaf i el 1035 consta entre els castells del comte de Cerdanya (Ordeig, 2000-2008: doc. 754; Miquel, 1945-1947: doc. 693, i CR, 1997: 403-404); a prop seu, la torre de Rubió és menuda i

rebia el nom de Rubionell l'any 1098, aleshores entre els dominis dels Cardona, com Gàver (Rodríguez, 2016, doc. 292, i CR, 1997: 406).

Hi ha cinc casos més que s'agrupen sobre l'accés a l'Anoia, al municipi de Sant Guim de Freixenet: la torre del castell d'Amorós bé podria ser una obra andalusina primerenca, atès el topònim (Moror/Moros) i la posició extrema que ocupa, documentada vers 1064-1065 i avui absorbida per les cases (Galera, 1998: docs. 46 i 69; Feliu i Salrach, 1999: doc. 642, i CR, 1997: 452-453). Distintament, la torre del castell de Vilalta és una obra comtal, documentada el 1065 i excavada recentment, amb una cambra inferior en forma de pou cobert amb cúpula i un recinte annex, amb una ocupació que persistí fins al segle xv (Feliu i Salrach, 1999: doc. 642; Baiges et al., 2010: doc. 192; CR, 1997: 457-458, i Renyer, 2019 i 2020). Els altres casos resulten incerts i s'integren entre les cases, com ara la torre del castell de la Tallada, que posseïa Bonfill vers 1059-1066 (Feliu i Salrach, 1999: doc. 685, i CR, 1997: 457), la torre de Sant Domí, referida explícitament l'any 1048 (Feliu i Salrach, 1999: doc. 345, i CR, 1997: 453), i la del Castell de Santa Maria, que no es documenta fins molt més tard (CR, 1997: 453-454).

Vers ponent d'aquest front se sumen dues torres circulars més a la Ribera d'On-dara: aparentment inèdita, la torre de Pomar ha passat inadvertida fins a la reforma recent del casal que la incorpora, malgrat que conserva bona part de l'alçada i uns 6 m de diàmetre i el castell es documenta l'any 1101 (Alturo, 1985: doc. 153). A prop seu, la torre de Montpaó és menuda i amb aparell poc treballat, lloc que es documenta d'ençà de 1059 dins el terme del castell de Cervera (Feliu i Salrach, 1999:

docs. 545 i 859, i CR, 1997: 450-451). Potser totes dues es relacionen amb la presa del sector de Cervera en temps dels comtes Borrell i Ramon Borrell, lloc desert que hom concedí per poblar l'any 1026, quan els beneficiaris ja hi havien construït una torre (Feliu i Salrach, 1999: doc. 172).

Més al sud, hem d'arribar als confins de la Segarra i l'Urgell, o potser més lluny, per trobar algunes construccions aïllades de planta circular i aspecte primitiu. Així, a la riba esquerra del riu Corb, sobre un dels accessos vers la Conca de Barberà i en connexió amb una torre desapareguda al santuari de la Bovera, la torre de Muntdes-só (Guimerà) és de diàmetre petit i mur gruixut, no disposa de notícies i bé podria ser anterior a la conquesta comtal (CR, 1997: 533 i 536). Riu avall, també podria ser força antiga la torre del castell de Rocafort de Vallbona (Sant Martí de Riucorb), documentat d'ençà de 1079, de planta allargada i extrems arrodonits, que s'adapta a la roca i manifesta diverses reformes (Ordeig, 2000-2008: docs. 1415 i 1522, i CR, 1997: 556). Més lluny, a les Garrigues, caldria sumar-hi les torres de Timorell (Castelldans) i la Vallseca (Cervià de les Garrigues), posicions avançades del castell de Castelldans (Qal'a al-Hamir), on s'hi observen obres arrodonides i s'hi identifiquen ceràmiques comunes i esmaltades (Invarque; Calvera, 2008, i Brufal, 2013: 292-296).

Distintament, a la riba dreta i al nord del riu Corb hi trobem unes altres construccions circulars que són obres comtals inequívokes: així, la torre del castell de l'Ametlla de Segarra (Montoliu) és força grossa i conserva dos àmbits coberts amb falses cúpules, lloc que es documenta el 1075 i que els comtes infeudaren poc després per tal de fortificar un castell deficient (Feliu i Salrach, 1999: doc. 873; Miret,

1903: 110-111, i CR, 1997: 424-425); a prop seu, el castell de Guimerà es documenta amb certesa vers 1077, amb una torre grossa ben aparellada d'uns 20 m d'alçada que ha estat restaurada, de base massissa i tres àmbits, cúpules sobre la planta baixa i el segon pis, amb traus de bastides i mènsules (Miret, 1903: 110-111; CR, 1997: 528-531, i Gonzalvo i Duch, 2004); al terme del castell de Tàrraga, l'any 1072 el comte Ramon Berenguer infeudava la quadra de Verdú, que conservava íntegra una torre grossa ben aparellada, inicialment de quatre plantes, amb cúpula sobre la inferior i merlets al terrat, més tard reformada (Altisent, 1993: docs. 21 i 71; CR, 1997: 585-587, i Renyer, 2016).

Acabem el recorregut al cor de l'Urgell, on els avenços urgellessos i osonencs estrangularen la projecció del comtat de Berga. Aquí, el castell de Tàrraga s'incorpora al comtat d'Osona poc abans de 1056 i aviat Ramon Berenguer ordenà re créixer-ne la torre mestra i construir-n'hi una altra, tot refent-ne les muralles i bastint-hi dues bestorres, obres que es reconduïren el 1061 (Feliu i Salrach, 1999: docs. 479, 511 i 570). Relacionada amb la vila de Tàrraga, la torre mestra del castell de l'Ofegat (Fazrogat) constituïa l'extrem de la Marca de Berga vers 1058. És de base massissa, diàmetre petit i parament de carreus, molt probablement andalusina, atesa la deturpació del nom i la presència de materials ceràmics diversificats des d'antic (Feliu i Salrach, 1999: doc. 538; CR, 1997: 562-564, i Invarque).

Remarquem, per acabar, que en aquests sectors les torres circulars d'atribució andalusina són poques i difuses, malgrat que s'integren en sistemes de vigilància complexos. De fet, es tracta de zones que no es trobaren compromeses fins a mitjan segle x o més tard encara, quan a

al-Àndalus dequeia la construcció de torres circulars.

6. Conclusions

Malgrat l'estat de destrucció de molts edificis, les pèrdues irreparables, les incerteses i les omissions o els possibles errors, l'anàlisi precedent confirma el protagonisme que tingueren de bon començament les torres de planta circular en la construcció de les fronteres a les terres de Lleida. De fet, la meitat del conjunt, i potser més, ofereix arguments per considerar-les obres d'època andalusina, algunes de molt precoces i principalment construïdes durant l'emirat independent, atès que s'anticiparen a les fortificacions més complexes.

Les datacions absolutes dels edificis de Vallferosa, Alòs i Ardèvol són probatòries i ens reporten ben d'hora vers els inicis del conflicte, i probablement poc abans. Malgrat les diferències, certes característiques permeten equiparar-les a unes altres torres que conserven bona part de l'obra, com ara les de Perauba, Puigcerçós, Estorm i Sant Oïsmo, per citar-ne algunes que hem vist, o a les de Fals, Coaner i Ribes, a terres de Barcelona. De notable valor estratègic i amb una alçada considerable, tots aquests casos comparteixen certes pautes, com ara les formes de les portes i les portelles superiors o els trespols sense relleixos, i bé podrien ser iniciatives dels diversos governadors, construïdes amb una remarcable destresa tècnica i en dates ben primerenques, no més enllà dels temps de Ḥalaf ibn Rāshid, diplomàtic suspecte de traïció i notable estratega.

En temps de la dissidència kalbita i dels governadors muladí, per completar les defenses fou del tot necessària la participació activa de les comunitats protegi-

des, que eren majoria en l'àmbit muntanyenc i que també construïren torres similars en molts establiments, com s'observa al Pallars i a la Noguera occidental. El cas més explícit l'ofereix la nombrosa població mossàrab de la vall d'Àger, que persistia ben entrat el segle XI i on destaca la relació del magnat Exabel en la provisió de diverses talaies. Malgrat tot, en altres sectors extrems es perderen moltes fidelitats a les portes del califat.

Diferentment, a l'entorn de Lleida i de Balaguer, els avenços del procés d'islamització s'acompanyaren de noves fórmules d'organització i defensa, les viles principals s'emmurallaren i s'hi implementaren *husún*. Els canvis són explícits en temps dels Banū Qasī, amb la refunda-

ció de Lleida, la innovació de castells i l'emmurallament de poblacions, on s'apliquen nous models i tècniques constructives. Ells mateixos haurien transformat la torre d'Alós de Balaguer en castell, amb la construcció del recinte, alhora que convertien Vallferosa i Ardèvol en grans baluards capaços d'acollir guarnicions considerables. Així s'encetaren tendències que el califat desenvolupà, tot generant trames defensives complexes i integrades a la vall de l'Ebre, més extenses que els dispositius lineals de torres avançades que advertim al principi. Després, les tropes comtals construïren torres circulars en situacions similars, sovint cobertes amb cúpules, principalment a l'avantguarda de les pròpies fronteres.

Referències bibliogràfiques

- ABADAL, R. d' (1926-1950). *Catalunya carolíngia*. Volum II. *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1955). *Catalunya carolíngia*. Volum III. *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1986). *Catalunya carolíngia*. Volum I. *El domini carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- AGUIRRE, J.; CABAÑERO, B. (2009). «Memoria de restauración de la torre de Vallferosa (La Segarra, Lleida)». *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza*, 24, 707-708.
- ALEGRIA, W. (2015). «Dos exemples de fortificacions dels segles X-XI: La torre de l'homenatge del castell de Mur i la Torre de la presó de Talarn». A: *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona / Acram, 647-654.
- ALÒS, C.; CAMATS, A.; MONJO, M.; SOLANES, E. (2007). «Organización territorial y poblamiento rural en torno a Madina Balagi (siglos VIII-XII)». A: SÉNAC, Ph. (coord.). *Villa 2, Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (Vie-Xie.) siècle: La transition*. Toulouse: CNRS – Université Toulouse-Le Mirail, 157-182.
- ALTISENT, A. (1993). *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Volum I. *Anys 960-1177*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- ALTURO, J. (1985). *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*. Barcelona: Fundació Noguera.

- ARAGUAS, Ph. (1979). «Les Châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-110)». *Bulletin Monumental*, 137, 205-224.
- ASENSIO, M. A. (2006). «El castillo de Santa Eulalia o Santolaria la Mayor: Una visión histórica y arqueológica». *La Hoya* (juliol), 17-21.
- BACH, A. (1996-1997). «Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capítular de Solsona». *Urgellia*, 13, 37-334.
- (2002). *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BAIGES, I.; FELIU, G.; SALRACH, J. M.^a (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BALLESTÍN, X. (1999). «L'anomenada frontera superior d'al-Andalus: At-tağr al-a'là i la resistència a la instauració de la dawla dels Banū Marwān». A: BARCELÓ, M. (coord.). *Musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 61-76.
- BARAUT, C. (1980). «Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, 3, 7-166.
- (1981). «Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, 4, 7-186.
- (1982). «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, 5, 7-158.
- (1983). «Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, 6, 7-243.
- (1984-1985). «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, 7, 7-218.
- (1986-1987). «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, 8, 7-149.
- BATLLE, S. (2016). *Olient: L'evolució d'un territori de la Serra del Boumort (Pallars Jussà) durant els segles X i XI* [treball final de grau d'Arqueologia]. Barcelona: Universitat de Barcelona. Recuperat de <<https://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/109865>>
- BENET, A. (1991). «Castells i línies de Reconquesta». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, 365-391.
- BOIX, J. (2003). «Torres derrocades en la frontera del Montsec». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, 1019-1043.
- BOLÒS, J. (2001). «Fortificaciones y organización del territorio en la Marca o frontera catalana durante los siglos IX-XII». A: HUERTA, P. L. (coord.). *Actas del IV Curso de Cultura Medieval. Seminario: La fortificación medieval en la península Ibérica*. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, 101-123.
- BRAMON, D. (2000). *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 a 1010*. Vic: Eumo Editorial.
- BRUFAL, J. (2013). *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (s. XI-XII). Lleida i l'est del districte: Castellans i el pla del Mascarçà*. Lleida: Pagès Editors.
- BRUFAL, J.; NEGRE, J.; SABATÉ, F. (eds.) (2020). *Arqueologia Medieval: Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Lleida: Pagès Editors.
- CABAÑERO, B. (1996). *Los castillos catalanes del siglo X: Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- CALVERA, A. (2008). «El Timorell: Estudi de les ceràmiques i del context històric». A: *Fites en el temps: Trobades d'estudiosos de les Garrigues*. Les Borges Blanques: Centre d'Estudis de les Garrigues, 49-66.
- CHALMETA, P. (1991). «El concepto de tagr». En: SÉNAC, Ph. (ed.). *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid: Casa de Velázquez; Saragossa: Universidad de Zaragoza, 15-28.
- CHESÉ, R. (2011). *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*. Barcelona: Fundació Noguera.

- COSTAFREDA, V. (2020). «Oraça i Mir de Ponts, tronc d'un llinatge de repobladors del Comtat d'Urgell (Segles X-XI)». *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, 34, 145-171.
- COY, A. (1906). *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*. Barcelona: Imprenta y litografia de la Viuda de José Cunill.
- CR (1987). *Catalunya Romànica*. Volum XIII. *El Solsonès. La Vall d'Aran*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CR (1992). *Catalunya Romànica*. Volum VI. *L'Alt Urgell. Andorra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CR (1993). *Catalunya Romànica*. Volum XV. *El Pallars Jussà. El Pallars Sobirà*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CR (1994). *Catalunya Romànica*. Volum XVII. *La Noguera*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CR (1997). *Catalunya Romànica*. Volum XXIV. *El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CUBO, A.; GIRALDEZ, P.; MENCHON, J.; PANCORBO, A.; VENDRELL, M. (en premsa). «Nuevos datos sobre torres en las fronteras de la Cataluña altomedieval: La llamada línea del Riubregós (Lérida)». A: *VII Congreso de Arqueología Medieval*. Sigüenza (Guadalajara), 22-25 de març de 2023.
- DOMINGO, D. (2005). *La privatització del patrimoni reial i el deute públic: La Terra del Marquesat (1330-1496)* [tesi doctoral]. Lleida: Universitat de Lleida. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10803/398835>>
- ESCALA, O.; MOYA, A.; TARTERA, E.; VIDAL, A. (2015). «La torre del Caragol (Força d'Estany, Ponts, Noguera): de talaia andalusina a casal despoblat d'època moderna». A: *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona / Acram, 1155-1172.
- ERITJA, X. (1998). *De l'Almunia a la Turris: Organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida.
- ESTEVE, J.; MENCHON, J. (coord.) (2020). *Vallferosa: Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Torà: Ajuntament de Torà.
- FELIU, G.; SALRACH, J. M.^a (dirs.) (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona: Fundació Noguera.
- FITÉ, F. (1986). «Les torres de guaita de la Catalunya de Ponent: Alguns exemples de l'àrea del Montsec». A: *Setmana d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 25-98.
- (1987). «Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI): Una hipòtesi sobre el seu origen». A: ESPAÑOL, F.; YARZA, J. (coord.). *V Congrés Espanyol d'Història de l'Art*. Barcelona: Ediciones Marzo 80, 159-170.
- FITÉ, F.; GONZÁLEZ, E. (2010). *Arnau Mir de Tost: Un senyor de frontera al segle XI*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- FITÉ, F.; MASVIDAL, C. (2015). «Restes subsistents del recinte fortificat del castell d'Àger, d'època andalusina». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, 205-223.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2015). «El Bages en els inicis de l'Edat Mitjana (segles V-IX): Estat de la qüestió i noves propostes de recerca arqueològica». A: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 34-42.
- GALERA, A. (1998). *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 996-1276)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- GARCÍA BIOSCA, J. E. (1998). «La creació d'una frontera: *al-Tagr al-A'lā*». A: *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Lunwerg, 57-63.
- GIBERT, J. (2018a). «Quelques notes sur la frontière de la Catalogne Centrale au IXe siècle». A: GASC, S.; SÉNAC, P.; VENCO, C.; LALIENA, C. (coord.). *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe s.)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 169-187.
- (2018b). *L'expressió material del poder durant la conquesta comtal: Esglésies, castells i torres a la Catalunya Central (segles X-XI)*. Claramunt: Ajuntament de la Poble de Claramunt.

- (2021). «Els primers castells d'època comtal de les valls del Llobregat i del Cardener: Antecedents, orígens i context». *Dovella. Dossier: El patrimoni de torres i castells*, 132, 1-10.
- GIRALT, J. (1991). «Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: Aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida». A: SÉNAC, Ph. (ed.). *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien*. Madrid: Casa de Velázquez; Saragossa: Universidad de Zaragoza, 67-76.
- GONZALVO, G.; DUCH, J. (2004). «La torre i el castell de Guimerà: Ahir i avui». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 18, 15-33.
- GUTIÉRREZ, D. (2012). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Calaf*. 24 d'agost-4 de novembre de 2009, 3-7 de maig de 2010. Calaf: Ajuntament de Calaf; Barcelona: Incasòl. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10687/425798>>
- INVARQUE. Cercador de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Recuperat de <<https://invarque.cultura.gencat.cat>>
- LLORENS, A. (1992-1993). «Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capítular de Solsona». *Urgellia*, 11, 301-486.
- (1996-1997). «Els documents del segle XI de l'Arxiu Capítular de Solsona». *Urgellia*, 13, 7-334.
- LORENZO, J. (2010). *La dawla de los Banū Qasī: Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de al-Andalus*. Madrid: CSIC.
- (2020). «El *Ṭagr al-Andalus* según los geógrafos y los compiladores musulmanes (siglos IX-XI)». A: BRUFAL, J.; NEGRE, J.; SABATÉ, F. (eds.). *Arqueologia Medieval: Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Lleida: Pagès Editor, 21-46.
- MARKALAIN, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RUBIO, D. (1991). «Castells de la línia defensiva del marge dret del Llobregós». A: *Actas del Congreso Internacional «Historia de los Pirineos»*, 2. Madrid: UNED, 203-241.
- MARTÍ, R. (ed.) (2008). *Fars de l'islam: Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar Ediciones Arqueològiques.
- MARTÍ, R.; CUBO, A. (2019). «La torre de Castellanes (Pinós): Una alimara andalusina als confins del Solsonès i de la Segarra històrica?». A: *IV Jornades d'Arqueologia de Catalunya Central. Actes*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 446.
- MARTÍ, R.; CUBO, A.; VILADRICH (2025). «Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)». A: *Moncrapa* (3). *Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective*. Girona: Universitat de Girona, 103-121.
- MARTÍ, R.; VILADRICH, M.ª M. (2000). «Guissona, origen del bisbat d'Urgell». A: SABATÉ, F. (ed.). *La transformació de la Frontera al Segle XI*. Lleida: Pagès Editor, 37-66.
- (2018). «Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)». *Treballs d'Arqueologia*, 22, 51-81.
<<https://doi.org/10.5565/rev/tda.76>>
- (2020). «The Round Towers of the Andalusí-Catalan Borders (8th-10th centuries)». *Journal of Islamic Archaeology*, 7(2), 157-181.
<<https://doi.org/10.1558/jia.13425>>
- MENCHON, J. (2018). «Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpètua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lleida)». *Treballs d'Arqueologia*, 22, 107-134.
<<https://doi.org/10.5565/rev/tda.81>>
- MENCHON, J.; PANCORBO, A. (2022). *Estudi de paraments de la Torre d'Ardevol i resum de les actuacions realitzades: Anys 2021-2022* [memòria arqueològica inèdita].
- MESTRES, J. S. (2020). «Consideracions sobre les datacions per radiocarboni practicades a la torre de Vallferosa». A: ESTEVE, J.; MENCHON, J. (coord.). *Vallferosa: Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Torà: Ajuntament de Torà, 144-159.
- MIQUEL, F. X. (1945-1947). *Liber Feudorum Maior*. Barcelona: CSIC.

- MIRET, J. (1903). «El castillo de Ametlla de la Segarra». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 2(11), 105-115.
- MORER, M. (2009). *Memòria arqueològica del poblat de Castellvell d'Olius (Olius, Solsonès). Expedient: 437 K121 N490. 23 de febrer a 30 de juny de 2009*. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10687/425900>>
- MORERA, J.; SOLÀ, G. de; VIDAL, A.; EGUILUZ, D. (2024). *Memòria dels treballs arqueològics al castell de Castellnou d'Ossó (Ossó de Sió, l'Urgell. Anys 2021-2024* [memòria arqueològica inèdita].
- MORROS, J. (2019). *Estudi de datació de mostres de fusta integrades als murs del Castell d'Alòs de Balaguer (La Noguera)* [estudi tècnic inèdit]. Lleida: Diputació de Lleida. Servei d'Arquitectura.
- MUNTANER, C. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Tartareu, 15-31 agost 2011*. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10687/453545>>
- NAVARRO, J.; ROMEO, F.; CUBERO, C. (2000). *Informe de la Peritació arqueològica del Castell de Ponts. La Noguera, Lleida*. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10687/452799>>
- ORDEIG, R. (1993-2001). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic: Estudis Històrics.
- (2000-2008). *Diplomatari de la Catedral de Vic: Segle XI*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- (2020). *Catalunya carolíngia*. Volum VIII. *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PITA, R. (1964-1965). «Notas de arqueología en Cataluña y Baleares: Agramunt». *Ampurias*, 26-27, 285-287.
- PORCHEDDU, A. (2017). *The Ager valley historic landscape: New tools and quantitative analysis. Architecture and agrarian parcels in the medieval settlement Dynamics*. Lleida: Universitat de Lleida, tesi doctoral. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10803/436891>>
- (2020). «Archeologia del Paesaggio e fortificazioni medievali in una montagna mediterranea». A: BRUFAL, J.; NEGRE, J.; SABATÉ, F. (eds.). *Arqueologia Medieval: Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Lleida: Pagès Editor, 381-399.
- PUIG, I. (1984). *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: El monestir durant els segles XI-XIII*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana.
- (1991). *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RENYER, J. R. (2016). «Control i seguiment arqueològic al castell de Verdú». *Urtx*, 30, 73-87.
- (2019). *Memòria Control Arqueològic Torre Castell de Vilalta: Sant Guim de Freixenet (La Segarra)*. Ajuntament de Sant Guim de Freixenet. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10687/441243>>
- (2020). *Memòria Control Arqueològic Torre Castell de Vilalta: Sant Guim de Freixenet (La Segarra)*. Ajuntament de Sant Guim de Freixenet. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10687/441150>>
- RODRÍGUEZ, F. (2016). *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- ROIG I JALPÍ, J. G. (1668). *Tratado de las excelencias y antigüedades del Priorato de Santa Maria de Meyà en el Principado de Cataluña*. Girona: Geronimo Palol.
- SALAZAR, N.; SALES, J. (2011). *El castell de Ribes: Passat i present d'un monument mil·lenari*. Sant Pere de Ribes: Ajuntament de Sant Pere de Ribes.
- SALVADÓ, J. (2012). *El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI* [tesi doctoral]. Lleida: Universitat de Lleida. Recuperat de <<http://hdl.handle.net/10803/95946>>
- SANAHUJA, P. (1961). *Historia de la Villa de Áger*. Barcelona: Editorial Seráfica.
- SANCHO, M. (dir.) (2009). *Mur: la història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrico-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions.
- SANGÉS, D. (1980). «Recull de documents del segle XI relatius a Guissona i la seva plana». *Urgellia*, 3, 195-305.

- SÉNAC, Ph. (ed.) (1991). *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid: Casa de Velázquez; Saragossa: Universidad de Zaragoza.
- (2002). *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*. París: Maisonneuve et Larose.
- (2010). «Les seigneurs de la Marche (*aṣḥābu al-ṭaġrī*): Les Banū 'Amrūs et les Banū Šabrīt de Huesca». *Cuadernos de Madinat al-Zahra*, 7, 27-42.
- (2011). «Deux hommes de la frontière: Bahlūl b. Marzūq et Khalaf b. Rāshid». *Aragón en la Edad Media*, 22, 229-246.
- SUÑÉ, J. (2024). «Grandeza y miseria de las aceifas cordobesas: La algazúa del año 1003 y otros ejemplos». A: ALBARRÁN, J. (coord.). *Al-Andalus y la guerra*. Madrid: Ediciones La Ergástula, 125-146.
- VERGÉS, O. (2014). «Quan els vescomtes d'Urgell eren: Orígens, història i territorialització del llinatge dels Castellbò». *Interpontes: Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell*, 3, 49-71.

